

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ *του* ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Επιστημονική επιμέλεια
Ευάνθης Χατζηβασιλείου

Εκδοτική επιμέλεια
Άννα Καραπάνου [Τμήμα Εκδόσεων Ιδρύματος της Βουλής]

Διορθώσεις κειμένων
Κατερίνα Ντίντα [Τμήμα Εκδόσεων Ιδρύματος της Βουλής]

Σχεδιασμός εξωφύλλου – Σελιδοποίηση
Περιγραφή

© 2012 Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία
Βασ. Σοφίας 11, 106 71 Αθήνα • τηλ.: 210-36.92.272 • fax: 210-36.92.180
e-mail: foundation@parliament.gr • <http://foundation.parliament.gr>

ISBN: 978-960-6757-60-0

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευάνθης Χατζηβασιλείου Εισαγωγή	9-13
Αναστασία Παπαδία-Λάλα Κοινοτικοί Θεσμοί, Συλλογικότητες και ιδεολογικοί προσανατολισμοί στον Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας	15-32
Όλγα Κατσιαρδή-Hering «Νὰ ἐξομοιωθῶμεν μὲ τοὺς λοιποὺς συναδέλφους μας Εὐρωπαίους χριστιανούς»: η ιδέα της Ευρώπης σε ελληνικά κείμενα στα χρόνια γύρω από την Επανάσταση του 1821	33-64
Κωνσταντίνος Σβολόπουλος Κοινοβουλευτισμός και Μεγάλη Ιδέα	65-74
Θανάσης Διαμαντόπουλος Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Μια ανθεκτική διαιρετική τομή του ελληνικού πολιτικού συστήματος	75-102
Πάνος Καζάκος Η οικονομική πολιτική και φιλοσοφία στη μεταπολεμική Ελλάδα 1950-2000	103-134

**«ΝΑ ΕΞΟΜΟΙΩΘΩΜΕΝ ΜΕ ΤΟΥΣ ΛΟΙΠΟΥΣ
ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΥΣ ΜΑΣ ΕΥΡΩΠΑΙΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ»:
Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821 ***

Το 1990 δημοσιεύονταν στα γαλλικά και στα αγγλικά, στο Παρίσι και στο Λονδίνο το βιβλίο του Jean Baptiste Duroselle *Η Ευρώπη. Ιστορία των λαών της*.¹ Φιλοδοξία των εμπνευστών της έκδοσης ήταν να μεταφραστεί και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες –πράγμα που άρχισε πολύ σύντομα να γίνεται–, ώστε να αποτελέσει τύπο ευρωιστορίας και ένα είδος βασικής ανάγνωσης για το κοινό ευρωπαϊκό παρελθόν. Ήταν η εποχή της ευφορίας και της τάσης για τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και φυσικά της ανάγκης για διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας με σκοπό, μεταξύ άλλων, και τη νομισματική ένωση. Οι θέσεις του συγγραφέα που έδινε έμφαση στην ιστορία της Δυτικής Ευρώπης, προκάλεσαν αντιδράσεις που κινήθηκαν ανάμεσα στα όρια του επιστημονικού διαλόγου και σε εκείνα –ως συνήθως σε επίμαχες καταστάσεις– της υπερβολής. Στον επιστημονικό, κριτικό διάλογο έλαβαν μέρος πολλοί Ευρωπαίοι ιστορικοί, όπως ο Norman Davies, αλλά και Έλληνες ιστορικοί.² Οι κριτικές οφείλονταν όχι μόνο στην απόφαση του συγγραφέα να γράψει την ιστορία μόνο της Δυτικής Ευρώπης, αλλά και στο γεγονός ότι δεν προβληματιζόταν για το ρόλο του ρωμαϊκού και κυρίως του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στη δημιουργία της ιδέας της Ευρώπης· με ένα λόγο, για την ενότητα ή όχι της Ευρώπης ως πολιτισμού, ως πολιτικής οντότητας, ως γεωγραφικής πραγματικότητας.³ Με αφορμή αυτό το βιβλίο αλλά και τη γενικότερη συζήτηση της

* Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται σε δύο προηγούμενες μελέτες μου: Olga Katsiardi-Hering, «Identitätssuche und Europa-Bild der Neugriechen vom 17. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts», στο: Harald Heppner – Olga Katsiardi-Hering (επιμ.), *Die Griechen und Europa. Außen- und Innensichten im Wandel der Zeit [= Zur Kunde Südosteuropas*, τ. II/25 (Wien - Köln - Weimar 1998)), 31-68 και «Die Europaidée in den Texten des griechischen Unabhängigkeitskrieges (1821-1829)», στο: Konrad Clewing – Oliver Jens Schmitt (επιμ.), *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch* (München 2005), 237-252.

δεκαετίας του 1990 παρήχθησαν πληθώρα βιβλίων και μελετών, οργανώθηκαν συνέδρια,⁴ ενισχύθηκε με τη συμβολή ευρωπαϊκών κονδυλίων η διδασκαλία της ιστορίας της Ευρώπης και της ευρωπαϊκής ιδέας στα πανεπιστήμια⁵ και φυσικά εξαπλώθηκε το πρόγραμμα ανταλλαγών φοιτητών και διδασκόντων μέσω του προγράμματος Σωκράτης-Ερασμος, ενώ διαμορφώθηκαν και άλλα ευρωπαϊκά προγράμματα επιστημονικών ανταλλαγών και συναντήσεων σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης (Comenius, Madame Curie κ.λπ.). Επρόκειτο για μια σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στη σφυρηλάτηση της ενιαίας “ευρωπαϊκής ιδέας”, της κοινής “ευρωπαϊκής ταυτότητας”⁶ ή που οδηγούσαν στην «eurosis» και στην «eurotics», κατά την έκφραση του Ludolf Kuchenbach.⁷ Εν πολλοίς τα επιχειρήματα που διατυπώθηκαν μας μετέφεραν περίπου δύο αιώνες πίσω, όταν εξαπλωνόταν η ιδέα του έθνους-κράτους και ήταν απαραίτητη η αναζήτηση των “αρχήθεν” ριζών και συνεκτικών στοιχείων των λαών, που καλούνταν να συναποτελέσουν τη συλλογική συνείδηση του έθνους και να ιδρύσουν το έθνος-κράτος· μόνο που τώρα αυτή η οντότητα ήταν υπερεθνική και έπρεπε να “χωρέσει” ποικίλα στοιχεία, ποικίλα παρελθόντα και παραδόσεις και να “χωνέψει” ιστορίες, ιστορικές παραδόσεις υπαρκτές και “νοερές”. Το εγχείρημα ήταν ενδιαφέρον αλλά και δύσκολο, φάνηκε ανάγλυφα και στη δυστοκία για την έγκριση ή όχι του προτεινόμενου κοινού ευρωπαϊκού Συντάγματος, ενώ τα αποτελέσματά του τα ζούμε σήμερα, μετά την ταχύτατη τελευταία διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και τους κραδασμούς, που βιώνουμε εξαιτίας και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Ο στα όρια του σκεπτικισμού διαχωριστικός λόγος περί «πρώην ανατολικών χωρών» από εκπροσώπους των κρατών του πυρήνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σχετικά με την κρίσιμη, σήμερα, κατάσταση των χωρών αυτών και η απροθυμία, εν πολλοίς, να αντιμετωπιστούν ως ίσοι εταίροι, δεν μπορεί παρά να μας γυρίσει αρκετά χρόνια πίσω και να μας προβληματίσει για την επιτυχία – πάντως ευκατὰ κατά τη γνώμη μου– ή όχι του εγχειρήματος της “κατασκευής” της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προλόγιζε, το 1941, την πρώτη έκδοση της πολύτομης *Ιστορίας του ευρωπαϊκού πνεύματος*⁸ και αναγνώριζε την ελληνική αρχαιότητα ως αναπόσπαστο στοιχείο του ευρωπαϊκού πνεύματος, επανόρθωσε στη δεύτερη έκδοση του 1966 την απουσία του Βυζαντίου από την πρώτη, θεωρούσε την «Ευρώπη» ως δική μας μοίρα και τόνιζε και εκείνος το διχασμό ανάμεσα στην «Ευρώπη και την Ανατολή», τη Δύση και το Βορρά.⁹ Ας πάμε όμως αρκετά πίσω και ας ακούσουμε το λόγο του Δημήτριου Καταρτζή, που από τη δεκαετία του 1780 μας άφησε σε χειρόγραφη μορφή εξαιρετικά κεί-

μενα (εκδόθηκαν μόλις το 1970 από τον Κ.Θ. Δημαρά), και μας βοηθάει να παρακολουθήσουμε τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην «Ευρώπη» και τους λαούς της, εν προκειμένω τους «Ρωμηούς», και μας εντυπωσιάζει με την επικαιρότητα των έως και σήμερα στερεοτυπικών απόψεων. «Άπτους Ρωμηούς μ' όμως, άλλος έχει γενικώτερον σὲ φαυλότατ' ὑπόληψι τοὺς Εὐρωπαίους καὶ τοὺς μισᾶ, βδελύττεται κ' ἐκεινοὺς πού τοὺς ἀγαποῦν, ὅπου διδάσκονται τῆς γλώσσαις τους, ὅπ' ἀναγινώσκουν τὰ βιβλία τους κ' ὅπου λαλοῦνε τῆς ιδέαις τους, ἄς εἶν' καὶ καλαῖς· καὶ τοῦτο, γιατί ἀκούει πὼς εἶν' στὴν Εὐρώπη ἄλλοι κατόλικοι, ἄλλοι λουτράνοι, ἄλλοι καλβῖνοι καὶ ἄλλοι ἄθεοι, πὼς τὰ ἦθη τους εἶνε διεφθορότα καὶ ὅλως τελχίνες. [...] Ἄλλος τοὺς θαυμάζει μὲ ὑπερβολή, ἐκθειάζει ἐξ ἴσου ὅσα ἔχουν καλὰ ἢ κακὰ, πνέει τὰ φρονήματά τους καὶ συχαίνεται τοὺς ὁμοεθνεῖς του ὅλους, ὅσους λένε τὰ ἐνάντια. Ἄλλος μετριώτερος πάλ' ἐγκωμιάζει, γενικῶ λόγῳ, τὰ καλὰ πῶχουν, καὶ κατακρίνει τὰ κακὰ ὁμοίως· τοὺς ἐπιλαμβάνεται ὅμως ἰδιαιτέρως στῆς ἐπιστήμαις, πὼς ὅ,τι ἔχουν ἀπὸ αὐταῖς, τὸ ἔχουν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, κ' ὅτι ἐκεῖνα πού θαρροῦνε νὰ ἐφεύρηκαν, πὼς εἶναι λίγα ἢ τίποτε; γιατί κ' αὐτὰ πού δὲ φαίνονται νὰ βρίσκονται τώρα στοὺς παλαιούς μας, νομίζει νὰ ἦταν κ' ἐχάθησαν στῆς πυρίφλεκτες βιβλιοθήκαις τῶν Πτολεμαίων ἢ τῶν Ῥωμαίων».¹⁰

Τι εἶναι λοιπόν η Ευρώπη; Γεωγραφία; Σημειολογία; Ιδέα; Υπαρκτή οντότητα ἢ κατασκευή; Ὅλα μαζί, εξεταζόμενα, ὅμως, στο χωρόχρονο και στα εννοιολογικά του συμφραζόμενα. Εἶναι, κατὰ τα λόγια του Ευρωπαίου οραματιστή Edgar Morin, *unitas multiplex*.¹¹

Στη μελέτη μου αυτή δεν θα με απασχολήσουν τα γνωστά σε όλους μας πολιτικά γεγονότα, ούτε ο ρόλος, κατὰ την Ελληνική Επανάσταση, των ευρωπαϊκών δυνάμεων, των γνωστών κατὰ επικράτηση μεταγενέστερου ὄρου –ὅπως μας ἔχει δείξει η Κατερίνα Γαρδίκι¹² ως «προστάτιδων» δυνάμεων. Θα αποπειραθῶ, δίνοντας συχνά το λόγο στους λόγιους ἢ στους πολιτικούς παράγοντες ἢ και στο λαό –ὅπου εἶναι δυνατό αυτό– να πλησιάσω τις αντιλήψεις των Ρομηῶν/Γραικῶν/Ελλήνων του τέλους του 18ου αἰώνα και κυρίως των χρόνων της Επανάστασης ἀπέναντι στην *unitas multiplex* Ευρώπη.

Τείνει να παγιώνεται η ἀποψη ὅτι ο 18ος αἰώνας ἢ καλύτερα η εποχή της Γαλλικής Επανάστασης και των Ναπολεόντειων Πολέμων θεωρούνται ως η περίοδος κατὰ την οποία διαμορφώνεται ἢ ὅσο το δυνατό ενιαιοποιημένη ἀντίληψη για την πολιτισμική, πολιτική ιδέα της Ευρώπης.¹³ Το 1815, στο Συνέδριο της Βιέννης συμπήγνυται η Ιερά Συμμαχία και αναπτύσσεται το περίφημο “δόγμα της ισορροπίας”, ἐνῶ η πορεία προς την ἰδρυση των εθνῶν-κρατῶν ἀρχισε να

διαμορφώνει βαθμιαία την ιδέα της Ευρώπης των εθνών-κρατών.¹⁴ Βασικό ερώτημα αποτελεί ποια είναι η στάση των λαών της Ευρώπης για την “ιδέα” της Ευρώπης κατά εποχές,¹⁵ ποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται στους επιμέρους λαούς, ποιες τάσεις ετερότητας εμφανίζονται, ποια στοιχεία εκλαμβάνονται ως ενοποιητικά και ποια οδηγούν στη διαμόρφωση πολιτισμικών, πολιτικών ταυτοτήτων. «Ο άνθρωπος προσανατολίζεται από τη μια μεριά προς τον άλλον, και από την άλλη καταλαμβάνεται από τον φόβο έναντι του άλλου».¹⁶ Οι άνθρωποι σχηματίζουν ομάδες που τις διακρίνουν κοινά χαρακτηριστικά και παρατηρούν τη διαφορετικότητα άλλων ανθρώπινων ομάδων ή λαών. Εξαιρετικά αναπτύσσονται τα “ομαδικά και εθνικά στερεότυπα” με γενικεύσεις χαρακτηριστικών υπαρκτών και αποδεικτέων, αλλά και άλλων που το νοοτροπιακό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο του κατηγοριοποιούντος αναζητά να “εφεύρει” ή να εικάσει. Προκειμένου, λοιπόν, για την “ιδέα” της Ευρώπης ιδεολογικοπολιτικές, νοοτροπιακές κατηγοριοποιήσεις παρατηρούνται ανάλογα με τα κοινωνικά στρώματα, τις οικονομικές και πολιτισμικές ελίτ που τις σχηματίζουν. Το ερώτημα, για παράδειγμα, αν οι Έλληνες του τέλους του 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου αισθάνονται εντός ή εκτός της Ευρώπης πρέπει να εξεταστεί αμφίπλευρα, δηλαδή όχι μόνο: α) από το πώς οι Έλληνες (με τον όρο συλλογικά εννοώ τους αυτοαποκαλούμενους κατά την εποχή αυτή ως Ρομηούς, Γραικούς, Έλληνες) βλέπουν τους εαυτούς τους απέναντι στην Ευρώπη (και ποια Ευρώπη); αλλά και β) πώς οι επιμέρους Ευρωπαίοι (και ποια συνείδηση έχουν αυτοί;) τους αντιμετωπίζουν. Τα δύο ερωτήματα μπορούν ταυτόχρονα να πολυδιακλαδωθούν. Έλληνες, για την περίοδο που εξετάζουμε δεν είναι μόνο οι εγκατεστημένοι στην Ελληνική Χερσόνησο (Rumeli) και στη Μικρά Ασία (Anadolu), τις υποκείμενες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και οι υποκείμενοι στη Βενετική Δημοκρατία, στα υπό γαλλική ή αγγλική κυριαρχία Ιόνια Νησιά –άρα υπό πολιτισμικά, οικονομικά, πολιτικά ευρωπαϊκές δυνάμεις– αλλά και οπωσδήποτε οι παροικούντες στην Ιταλική Χερσόνησο, τη Γαλλία, τις Χώρες της Αψβουργικής Μοναρχίας, τη Ρωσία. Αλλά και πέραν αυτής της διαφοροποίησης παρατηρείται μια ικανή κοινωνική διάκριση ανάμεσά τους (αγρότες, προεστοί-κοτζαμπάσηδες, έμποροι-ναυτικοί, Φαναριώτες, κλήρος-Πατριαρχείο, λόγιοι-απλοί δασκαλοι-εκπρόσωποι του Διαφωτισμού και του αντιδιαφωτισμού). Οι επιμέρους Ευρωπαίοι τους αντιμετωπίζουν λοιπόν ως ενταγμένους στην Ανατολή (και τι σημαίνει αυτό;), ως υποκείμενους σε μια (ευρω)ασιατική δύναμη ή ως απογόνους των αρχαίων Ελλήνων –αν οι παρατηρητές εμφορούνται από ουμανιστικές ή ρομαντικές/κλασικιστικές ιδέες– ή απλώς ως κατοίκους του παρηκμασμένου

νοτιοανατολικού άκρου της ευρωπαϊκής γεωγραφικής ενότητας ή ακόμη ως συμπολίτες Greci/Griechen/Grecs στις πόλεις τους όπου έχει επεκταθεί η ελληνική διασπορά; Έχουν και οι άλλοι Ευρωπαίοι του 18ου αιώνα, οι «αλλογενείς Ευρωπαίοι», κατά τον Κοραή,¹⁷ μια ενιαία αντίληψη για το χώρο στον οποίο συγκατοικούν; Έχει γίνει πράγματι συνείδηση ο χωρισμός σε Ανατολή και Δύση, που πηγάζει από τη διαίρεση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, το χωρισμό των Εκκλησιών σε ανατολική και δυτική, σε ορθόδοξη και καθολική; Και πώς άραγε να θεωρήσουμε τη θρησκεία ως ενοποιητικό στοιχείο της Δυτικής Ευρώπης,¹⁸ όταν η ίδια κατασπαράσσεται από νέους χωρισμούς δογματικούς μετά τον 16ο αιώνα και δονείται από θρησκευτικούς πολέμους; Γιατί να είναι αυτονόητο να δεχτούμε ότι η πληττόμενη από τους γαλλικούς πολέμους Ευρώπη έχει ενιαία ταυτότητα προς την οποία καλούνται οι άλλοι σύγχρονοι λαοί να προσβλέπουν, ή την οποία εμείς τουλάχιστον καλούμεθα να αναζητήσουμε; Και αρκεί να γίνει διάκριση Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, ή θα πρέπει να δεχθούμε και τρίτη διαίρεση, αυτή της Κεντρικής Ευρώπης –χώρου ασαφώς γεωγραφικά προσδιορισμένου–,¹⁹ στην οποία κατεξοχήν δραστηριοποιείται ο Ελληνισμός της διασποράς και διά μέσου του οποίου «μετακενώνονται» στο νοτιοανατολικό άκρο οι ιδέες της «φωτισμένης» Ευρώπης, ή εντός του οποίου συγκατοικούν και συνεργάζονται ή διαφοροποιούνται ιδεολογικά λαοί της Βαλκανικής;²⁰ Τι εννοούν λοιπόν οι Έλληνες με τον όρο “Ευρώπη”, όταν τον χρησιμοποιούν, από πότε και ποιοι τον χρησιμοποιούν, ποιους άλλους όρους μεταχειρίζονται και πώς εξηγείται η παντελής έλλειψη αναφοράς στο πρόβλημα «Ευρώπη» από ορισμένους πνευματικούς κύκλους του ελλαδικού χώρου κατά τον 18ο αιώνα; Τι σημαίνει αυτή η σιωπή; Μήπως αποδίδουν χαρακτηριστικά στην Ευρώπη ή τη γεμίζουν με προσδιορισμούς που καλύπτουν δικές τους ανησυχίες και προσδοκίες και ελλείψεις; Πολλά τα ερωτήματα και προφανώς δεν είναι δυνατό να απαντηθούν σε ένα σύντομο άρθρο. Ήθελα απλώς να αναδείξω το πολυδιάστατο του προβλήματος και την όχι αυτονόητη γραμμική αντιμετώπισή του. Και να υπενθυμίσω ότι, μέχρι πριν από λίγα χρόνια, ήταν κοινός τόπος ανάμεσά μας εκφράσεις, όπως «έφυγε το παιδί για σπουδές στην Ευρώπη», «ταξιδεύουμε στην Ευρώπη» και τα όμοια.

Ο Καταρτζής, λοιπόν, επικεντρώνει στην τριπλή από δογματική άποψη διάσταση της Ευρώπης, που δεν είναι όμως και η μοναδική. Για τους Ρομηούς/Γραικούς/Έλληνες η διαίρεση της Ευρώπης σε Ανατολή και Δύση που προκλή-

θηκε από το Σχίσμα των Εκκλησιών (1054), παγιώθηκε επώδυνα με τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453).²¹ Από τον 15ο αιώνα όλο και λιγότερο ήταν κατανοητή στη Δύση η άποψη του πάπα Sylvius Aeneus Piccolomini για σταυροφορία κατά των Τούρκων, οι οποίοι βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη «που ήταν στη χώρα μας».²² Τα πολιτικά-οικονομικά συμφέροντα επέβαλλαν από τον 16ο αιώνα στους Γάλλους, Άγγλους, Ολλανδούς, Αψβούργους την έμμεση ή άμεση αναγνώριση του οθωμανικού κράτους και ανάλογα χειρίζονταν και τους χριστιανούς υποτελείς του, ύστερα μάλιστα από τη σύναψη των διομολογήσεων. Το οθωμανικό κράτος αναγνωριζόταν στα τραπέζια διπλωματικών συνθηκών, αλλά οι Ευρωπαίοι διπλωμάτες, οικονομικοί πράκτορες και περιηγητές²³ δημιουργούσαν κάθε φορά διαφορετική άποψη για τις αδυναμίες του ευρωασιατικού κράτους και χειρίζονταν εκάστοτε την τεχνική του πολέμου ή τη διπλωματική οδό ή τους χριστιανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας. Εξάλλου, η μουσουλμανική Ανατολή δεν θεωρούσε, τουλάχιστον έως τον 17ο αιώνα, την Ευρώπη ως «πολιτισμική (cultural) ενότητα», και ενώ ο όρος “Ευρώπη” γίνεται λίγο πιο συχνός στις οθωμανικές πηγές του 17ου και 18ου αιώνα, η Ευρώπη ήταν ο χώρος των «Φράγκων Χριστιανών». Μόλις από το τέλος του 18ου αιώνα θεωρείται από τους Οθωμανούς η Ευρώπη ως “a corporate entity of nations and states, possessing its own distinct attitudes and worths”.²⁴ Το 1679 γίνεται λόγος για «affaires de l’Europe» ή το 1685 «toutes les forces de l’Europe jointes ensembles».²⁵ Όσον αφορά στους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης η κατάσταση που προέκυψε μετά το 1683, τη δεύτερη αποτυχούσα πολιορκία της Βιέννης από τους Οθωμανούς, η διάσπαση της μεσογειακής ενότητας και η μετάθεση του οικονομικού κέντρου βάρους προς τη Βορειοδυτική Ευρώπη συντέλεσαν στο να διαμορφωθούν και ανάμεσα στους Έλληνες οραματισμοί ή προσανατολισμοί –στο άρμα των πολιτικών, οικονομικών φιλοδοξιών των κεντρικών, δυτικών δυνάμεων αλλά και της αναδυόμενης Ρωσίας–, που τους έδιναν τη δυνατότητα απαγκίστρωσης από την ταύτισή τους με το γεωγραφικό, πολιτικό χώρο της Οθωμανικής Ανατολής. Οι κάτοικοι της «Ευρώπης» ή της «Δύσης» δεν προσδιορίζονταν πια μόνο ως «Λατίνοι» ή Φράγκοι, σύμφωνα με τον απαξιωτικό εκκλησιαστικό λόγο, αλλά ήταν και οι συγκεκριμένοι λαοί με τους οποίους καλούνταν να διαλέγονται οικονομικά, πολιτισμικά.²⁶ Η Νοτιοανατολική Ευρώπη ανήκε πια και πολιτικά και πολιτισμικά στην Ευρώπη.²⁷

Και ενώ ο βασικός προσανατολισμός περί την εξέλιξη της ιδέας της Ευρώπης εδράζεται στο πολιτισμικό περιεχόμενο, εντούτοις δεν μπορούμε παρά να εστιά-

σουμε το ενδιαφέρον και στη συζήτηση περί τις γεωγραφικές διαστάσεις της. Η προσπάθεια να συμπεριληφθεί ή να αποκλειστεί η Ρωσία από τον ευρωπαϊκό γεωγραφικό χώρο,²⁸ και γενικά να προσδιοριστούν τα ανατολικά σύνορα, απασχολούσε επί μακρόν γεωγράφους και ιστορικούς. Τα βιβλία της γεωγραφίας που συνέταξαν Έλληνες γεωγράφοι του 18ου αιώνα (Χρύσανθος Νοταράς, Μελέτιος, Νικηφόρος Θεοτόκης, Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς²⁹) δεν δυσκολεύονται να περιλάβουν και τη Ρωσία στην ευρωπαϊκή ήπειρο, παρά τις αμφιβολίες που διατυπώνονται ενίοτε για τον καθορισμό των ανατολικών συνόρων της Ευρώπης.³⁰ Είναι ενδιαφέρον ότι οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς στη *Νεωτερική Γεωγραφία* τους (1791) επιλέγουν ως εξήγηση του ονόματος “Ευρώπη” την εκδοχή από τη φοινικική λέξη “Ούραπα” που σημαίνει «άσπρο πρόσωπο».³¹ Η άλλη επικρατέστερη ερμηνεία ανήκει στο μύθο της κόρης του Ωκεανού και του Αγήνορος βασιλέως της Τύρου, αδελφής του Κάδμου, την οποία απήγαγε ο Ζευς και μεταμορφωθείς σε ταύρο εγκατέστησε στην Κρήτη.³² Όχι μόνο δηλαδή είναι άσπροι οι Ευρωπαίοι και ξεχωρίζουν, αλλά φέρουν και όνομα που συνδέεται, κατά τους γεωγράφους, με την ελληνική μυθολογία, το ελληνικό παρελθόν και η εξήγηση για τη συμβολή των Ελλήνων στο σχηματισμό του ευρωπαϊκού πολιτισμού θα έλθει πιο φυσική. Η Ευρώπη, στην οποία σαφώς ενέτασαν την Ελλάδα οι γεωγράφοι του 18ου αιώνα, ήταν: «μικροτέρα μὲν τῶν λοιπῶν τῆς Γῆς τριῶν μερῶν, ἢ Εὐρώπη, κοσμιωτέρα δέ, διὰ τὰς ἐν αὐτῇ τέχνας καὶ ἐπιστήμας καὶ τακτικὰς Δυνάμεις καὶ τὴν ἐμπορίαν καὶ εὐνομίαν».³³ Η Ευρώπη θαυμάζεται για τον πολιτισμό της.³⁴

Και η Ελλάδα; Το παράθεμα από την *Ἐγκυκλοπαιδεία ἐμπορικὴ* του Νικολάου Παπαδόπουλου το 1817 είναι εύγλωττο: «Ἑλλάς... = Greece, Grecia. Τὸ γλυκύτατο τοῦτο ὄνομα γραφόμενον ἀνεγείρει εἰς τὴν καρδίαν μου τὴν ἡδονικὴν συναίσθησιν νὰ κραυγᾶσω· ὦ Πατρίς! ὦ Ἑλλάς τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Τεχνῶν ἢ πατρίς καὶ τροφός! Διατί δέν σε συναριθμοῦν οἱ Ἐμπορολεξικογράφοι ἄλλογενεῖς εἰς τὸν χορὸν τῶν ἐμπορευομένων τόπων; Διατί σε ἐλησμόνησαν μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ὀνόματος;».³⁵ Το παράπονο δεν διατυπώνεται, όμως, μόνο στις παραμονές της Επανάστασης, αλλά και το 1728 από τον Μελέτιο, γιατί «ἢ ὑπέραλαμπρος Ἑλλάς», ἔπειτα από την κατάληψή της από τους Τούρκους «ὄλοτελῶς ἡμαυρώθη καὶ βεβαρβάρωται» και οι Δημητριάδες (1791) «[...] Οἱ Εὐρωπαῖοι, φέρνωντας πράγματα διάφορα ἀπὸ τοὺς τόπους τους, καὶ πέρνωντας ἄλλα ὁποῦ εὐγαίνουν ἀπ’ αὐτὸν καὶ κερδαίνουν μιλλιόνια γρόσια τὸν χρόνον, τὰ περισσότερα ἴσως μὲ τὴ ζημία τῶν ἐντόπιων».³⁶ Από τη μια λοιπόν ταύτιση και επιθυμία ένταξης των Ελλήνων στον πολιτισμό της Ευρώπης, στον

οποίο συνέβαλαν να γεννηθεί και στον οποίον θέλουν να επιστρέψουν και να ανήκουν, και, από την άλλη, ετερότητα και δυσαρέσκεια γιατί οι Ευρωπαίοι τους παραμελούν, παρά το ότι «ή έμπορική έπιδεξιότης τών παλαιών Έλλήνων όπου θαυμάζουν οί Εύρωπαίοι, και τò όμολογούν μόνοι τους πώς δέν τήν έχουν ακόμι και όπου σώζεται ακόμι και στους κακορρίζικους απογόνους τους [...]».³⁷

Γνώμες και παραθέματα που πληθύνονται προϊόντος του 18ου αιώνα. Είναι η Ευρώπη που πολύ πρώιμα (1714) απαντά ως όρος στη διατριβή του λόγιου Αναστάσιου του εκ Ναούσης «Περì τής καταστάσεως τών φιλομαθών Έλλήνων τών έν ταίς έπαρχίαις τής Εύρώπης διατριβόντων παιδείας χάριν».³⁸ Είναι η Ευρώπη όπου ταξιδεύουν τα καράβια των Υδραίων, ο «καπετάν Χριστόδουλος έρχόμενος από Εύρώπην»³⁹ επιστρέφει στην Ύδρα, η Ευρώπη που διακρίνεται από το οθωμανικό περιβάλλον, την Ανατολή όπου ζουν.

Είναι ο 18ος αιώνας, ο αιώνας του Διαφωτισμού, στον οποίο βαθμιαία εδραιώνεται η αντίληψη –τουλάχιστον σε σοβαρή μερίδα λογίων και οικονομικά εύρωστων Ελλήνων– ότι η Ευρώπη, η Δυτική Ευρώπη και γενικότερα η Δύση ταυτίζονται με τον πολιτισμό. Μεταφέρεται και σε αυτούς η πεποίθηση ότι η «Δύση» είναι πολιτισμένη και «κάθε τι το πολιτισμένο είναι δυτικό».⁴⁰ Και είναι οξύμωρο, όπως διαπιστώνει ο Curcio,⁴¹ να έχει επιλεγεί η λέξη “occidente”, που κυριολεκτείται με τη δύση του ήλιου, την παρακμή, για να προσδιορίζεται χώρος ανάπτυξης του πολιτισμού, της προόδου. Και φυσικά ανακύπτει πάντοτε η αδυναμία να προσδιοριστούν τα όρια αυτής της Δύσης,⁴² τα οποία ξεπερνούν το γεωγραφικό χώρο της Καθολικής ή Προτεστάντικής Ευρώπης και περιλαμβάνουν και αυτά των Νέων Χωρών. Κι όσο και αν εκφράζεται η άποψη ότι ο “οριενταλισμός” είναι ευρωπαϊκή πολιτισμική αναπαράσταση,⁴³ εντούτοις ήταν η αντιπαράθεση με τον ασιατικό δεσποτισμό που διευκόλυνε τον Montesquieu (Μοντεσκιέ) (ιδίως στο *Πνεύμα των Νόμων*)⁴⁴ να θεωρεί ότι στην Ευρώπη απαντούσαν οι έννοιες του νόμου, της ηθικής, της ελευθερίας. Ήταν και είναι, τον 18ο αιώνα, πιο ισχυρή αυτή η αντιπαράθεση με την Ανατολή, την Ασία, που διά της σύγκρισης αυτής με τον άλλο, τους άλλους πολιτισμούς, οδηγούσε στην ανάγκη προσδιορισμών της ευρωπαϊκής, δυτικοευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία και σήμερα βρίσκεται υπό αναζήτηση.⁴⁵

Σε αυτόν το διάλογο και την αναζήτηση εντάσσονται και οι Έλληνες λόγιοι· ο Κοραής αυτοβιογραφούμενος εξομολογείται: «Συνέλαβα πρό πολλοῦ τόν έρωτα να ίστορήσω τήν Εύρώπην. Έπειδή έβλεπα ότι οί Εύρωπαίοι, μὴν όντες Έλληνες μηδὲ Ρωμαίοι είχαν βοηθήματα τής Έλληνικῆς και Ρωμαϊκῆς παιδείας, μὴν όντες Έβραίοι, είχαν και γραμματικὰς και λεξικά τής Έβραϊκῆς

γλώσσης, ἄγνωστα εἰς τοὺς Ἑβραίους, φυσικὰ ἔπρεπε νὰ συμπεράνω, ὅτι εἰς τὴν σημερινὴν Εὐρώπην κατέφυγον καὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης, ἀκόμη καὶ τῆς Παλαιστίνης τὰ φῶτα».⁴⁶ Στὴν Εὐρώπῃ μεταλαμπαδεύτηκαν τὰ φῶτα τῆς Ανατολῆς «Εὐρωπαῖοι κατήγοροι! Πίπτει τὸ Ἑλληνικὸν κράτος, ἀλλ' ἐχρειαζέτο ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα διασπείρῃ τοὺς σοφοὺς ἄνδρας νὰ φωτίσωσι τὴν Ἰταλίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν Εὐρώπην ἅπασαν», αναφωνοῦσε ὁ δάσκαλος στο ελληνικὸ σχολεῖο τῆς Τεργέστης τὸ 1816 Κωνσταντῖνος Ασώπιος.⁴⁷ Εἶναι ἡ πεποίθησι-στερεότυπο που θα εδραιωθῆ ἀπὸ τὸν ὕστερο 18ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς καὶ κήρυκός της θα γίνῃ ὁ Κοραΐς καὶ ὁ κύκλος του.⁴⁸ Πεποίθησι που θα εδραιωθῆ τόσο, ὥστε στὶς παραμονές τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, επανειλημμένα θα τονίζεται στερεοτυπικὰ ἀπὸ φορεῖς τῆς ἡ υποχρέωσις τῆς Εὐρώπης (τῆς νοερῆς, συλλογικῆς φυσικὰ Εὐρώπης) νὰ βοηθῆσῃ «τοὺς ἀπογόνους ἐκείνων τῶν Ἑλλήνων, εἰς τοὺς ὁποίους τόσα ὀφείλει ἡ Εὐρώπη».⁴⁹

Ὁ διάλογος ἢ ἡ αντιπαράθεσις Ἑλλάδας - Εὐρώπης γίνεται λοιπὸν περὶ τὴν ἔννοια τῆς Δύσεως καὶ τὸν πολιτισμὸν. Ἡ Δύσις, ἀόριστα, εἶναι ὁ χώρος που φιλοξενεῖ μετὰ τὴν Ἄλωσις Ἕλληνας λογίους, μαθητῆς, δασκάλους, εμπόρους. Δεν εἶναι μόνον οἱ πόλεις τῆς Ἰταλικῆς Αναγέννησις που θα ἀποτελέσουν τὴ γέφυρα γιὰ τὸ διαρκὲς διάλογο. Ἡ Βενετία καὶ λόγῳ τῶν κτήσεών της στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, καὶ κυρίως ἡ Πάδοβα, εἶναι οἱ πόλεις που ἐπὶ αἰῶνες ἀπορροφοῦν τὸ μεγαλύτερο ἀριθμὸν Ἑλλήνων διανοουμένων. Ἡ δεيلὴ ἀναβίωσις τῶν γραμμάτων κατὰ τὴ λαμπρὴ ἀλλὰ πολυτάραχη πατριαρχία τοῦ Κύριλλου Λούκαρι τὸν 17ο αἰῶνα, ὁ ρόλος τοῦ Θεόφιλου Κορυδαλλέα στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία καὶ οἱ προσπάθειές του νὰ γεφυρώσῃ μετὰ τὴν διδασκαλία τοῦ Ἀνατολῆ καὶ Δύσεως,⁵⁰ ἀποτελοῦν μόνον τὴν ἀφετηρία γιὰ μιὰ πορεία πρὸς μιὰ συνεχῆ βελτίωσις τῶν εκπαιδευτικῶν προγραμμάτων στὸν ελληνικὸν χώρον. Ἡ κοινωνικὴ μεταλλαγὴ μετὰ τὴν ἐνδυνάμωσις τῆς ἐμπορικῆς ναυτικῆς τάξεως ἀνάμεσα στὸς Ἕλληνας, ἡ δημιουργία παροικιῶν στὴν κεντρικὴ καὶ βόρεια Ἰταλικὴ Χερσόνησο καὶ στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπῃ μετὰ τὶς συνθήκες τοῦ Κάρολιτσι (1699) καὶ τοῦ Πασάροβιτσι (1718), δημιουργοῦν τὶς προϋποθέσεις γιὰ ἀλλαγὴ τῆς νοοτροπίας. Σχολεῖα ἰδρύονται, ὄχι μόνον γιὰτὴν Ἐκκλησίαν ἐπιδεικνύει κάποιον ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ καὶ κυρίως γιὰτὴν οἱ ἔμποροι συνειδητοποιοῦν τὴν ἀνάγκη τῆς παιδείας τῶν τέκνων τους. Στὰ ελληνικά, καὶ ὄχι μόνον, τυπογραφεῖα στὴ Βενετία, τὴ Βιέννη, τὴν Πέστη, τὸ Ἰάσιο κ.α. τυπώνονται τὰ πολυἀριθμὰ βιβλία που θα ἐμπλουτίσωσιν τὰ ἐκκλησιαστικά, νεωτερικὰ καὶ ἄλλα κοσμικὰ σχολεῖα, ἰδίως ἀπὸ τὸν 18ο αἰῶνα. Στὰ πανεπιστήμια τῆς Δύσεως, τῆς Πάδοβας, τῆς Βιέννης, τῆς Halle, τῆς Ἰένας, τοῦ Göttingen, τῆς Λειψίας, τοῦ Tübingen, τῆς

Πέστης, των Παρισίων, της Οξφόρδης θα μορφωθούν η φαναριώτικη ελίτ και οι νέοι αστοί,⁵¹ οι δάσκαλοι που θα μεταφέρουν τις νέες ιδέες στην Οθωμανική Ανατολή. Υποτροφίες χορηγούνται από πλούσιους ιδιώτες και φιλολογικές εταιρείες προς τους νέους για σπουδές στην Ευρώπη.⁵² Οι νέοι ταξιδεύουν, χαίρονται τα αγαθά του τρόπου ζωής της Δύσης, μεταφράζουν οδηγούς καλής συμπεριφοράς/«χρηστοθήθειες».⁵³ Ο Κοραΐς, τρανταχτό παράδειγμα, «αποκτά τα έθιμα των Φράγκων», αρχίζει να ενδύεται «φράγκικα» για να μην ξεχωρίζει αλλά και για να αρέσει στην «αμορόζα» του, έτσι που τρομάζει με την αλλαγή του τον απλοϊκό υπηρέτη του Σταμάτη Πέτρου.⁵⁴

Κοντολογίς, η Ευρώπη είναι η «σοφή» (l'Europe savante),⁵⁵ που ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα θα προσδιόριζε τις ακαθόριστες έννοιες της Δύσης, των Λατίνων, των Καθόλικων, των Φράγκων, και από τα μέσα του 18ου αιώνα θα μετασχηματιζόταν στη «φωτισμένη», «πεπολιτισμένη» και «πεπαιδευμένη» Ευρώπη και τέλος στη «χριστιανική» Ευρώπη. Η χρήση εκάστοτε των όρων αυτών ακολουθούσε πορεία εξέλιξης του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων.⁵⁶ Η Ευρώπη με τους ποικίλους επιθετικούς προσδιορισμούς είναι το παράδειγμα προς μίμηση: «εμείς» οι Ρομηοί, οι Γραικοί, οι Έλληνες⁵⁷ αυτό που πρέπει να αλλάξουμε και μέσα από την αναζήτηση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος μας⁵⁸ είναι να αποδείξουμε ότι ο πολιτισμός ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα, που την έννοιά της προσπαθούμε να καθορίσουμε και σε αυτήν θα επιστρέψει. Είναι η Ευρώπη όπου εστιάζεται η πρόοδος των γραμμάτων, κυκλοφορούν τα βοηθήματα για την πρόοδο των επιστημών,⁵⁹ οι άνθρωποι απομακρύνονται από τις προλήψεις και οδηγούνται προς την «πολυμάθεια».⁶⁰

Στην πολυδαίδαλη συζήτηση-αντιπαράθεση Ελλάδας - «πεπαιδευμένης Ευρώπης» εμπλέκεται έντονα η συζήτηση για την καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας.⁶¹ Την επικρατούσα πλέον στην Ευρώπη συνήθεια να καλλιεργούνται οι εθνικές γλώσσες επικαλούνται ως αρωγό όσοι υποστηρίζουν την ανάγκη να χρησιμοποιείται η ομιλουμένη.⁶² Την ανάγκη να αποφευχθεί ο κίνδυνος να λησσοποιηθούν από τους Ευρωπαίους επισημαίνουν οι υποστηρικτές της καλλιέργειας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας: «Πόσας άμαξας λησσοφίων και ύβρεων δὲν ἤθελαν ἐπιφέρωσιν δικαίως καθ' ἡμᾶς ὅλα τὰ πεπαιδευμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης, τὴν πάτριον ἡμῶν γλῶσσαν ἀμελησάντων, ἐν ᾧ ἐκεῖνοι, καὶ παλαιοὶ καὶ νεώτεροι, θείαν γλῶσσαν αὐτὴν ὀνομάζουσι, καὶ μεγάλως καυχῶνται ὅταν ὀλίγας μόνον λέξεις ταύτης καταλαμβάνουσιν».⁶³ Ο Δημήτριος Καταρτζής, όπως και άλλοι, συγκρίνουν επανειλημμένα την ελληνική γλώσσα με τις άλλες της Ευρώπης, για να καταλήξει στην «υπεροχή της ελληνικής»⁶⁴ και στην ανάγκη να

καλλιεργηθεί η ομιλούμενη ελληνική. Άλλοι, όπως ο Κοκκινάκης, βρίσκονται στην ανάγκη να αμυνθούν στις κατηγορίες Ευρωπαίων, που προκύπτουν από τη μη χρήση της ερασμιακής προφοράς.⁶⁵

Η αγωνία να ενταχθούν στα «πεπολιτισμένα έθνη» της Ευρώπης, και μάλιστα γι' αυτό φρόντιζαν και οι «σοφοί» άνδρες της Ευρώπης,⁶⁶ διαπερνούσε μια ομάδα Ελλήνων, και όχι μόνο λογίων του 18ου αιώνα, που αντιμετώπιζαν τον πολιτισμό με το παιδευτικό, επιστημονικό, καλλιτεχνικό περιεχόμενό του. Η Ευρώπη ακαθόριστα συνιστούσε το πρότυπο της καθημερινής πολιτισμικής ζωής,⁶⁷ διαμόρφωνε νοοτροπίες. Στην αλλαγή συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό ο συγχρωτισμός με τους Ευρωπαίους στις παροικίες, η άμεση συναλλαγή σε εμπορικό επίπεδο, ένταξη στα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα στους νέους τόπους εγκατάστασής τους, η συνειδητή ή ασύνειδη ανάγκη του εκσυγχρονισμού και άλλων.⁶⁸

Αλλά, ξαναγυρίζοντας στους ισχυρισμούς του Καταρτζή, θα παραδεχθούμε ότι στους αντίποδες της φωτισμένης, πολιτισμένης, πεπαιδευμένης Ευρώπης απαντούν, ιδίως στους κύκλους του Πατριαρχείου και τους συντηρητικούς αντιδιαφωτιστές λογίους, συχνά αρνητικοί, περιφρονητικοί συλλογικοί προσδιορισμοί, για τους Φράγκους, Λατίνους, Κατόλικους, Λουτεράνους, Δυτικούς, άπιστους, αιρετικούς, άθεους. «Ότι μέγας ό κίνδυνος ψυχικής άπωλειάς άκολουθεί εις εκείνους όπου υπάγουν εις την Εύρώπην δια Φιλοσοφίαν [...] Τάχα δέν μανθάνουσιν άπό άλλους, πώς ή Εύρώπη είναι τό χάος τής άπωλειάς; [...] Λέγομεν και συμβουλευόμεν, ότι νά παύσουν και νά λείψουν, άπό μιās άπό τήν Εύρώπην, άν θέλουν νά μείνουν και νά είναι Χριστιανοί [...]».⁶⁹ Κινούμενοι γύρω από την επίσημη Εκκλησία έγγραφαν και επιχειρηματολογούσαν οδηγούμενοι από την επί αιώνες συζήτηση περί την αντίθεση Καθολικής-Ορθόδοξης Εκκλησίας⁷⁰ ή περί τον υπαρκτό ή παρωχημένο διάλογο Προτεσταντών-Ορθοδόξων.⁷¹ Η στάση της Καθολικής Εκκλησίας, κατά βάση αδιάφορη έως συγκρατημένη στην εποχή της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης απέναντι στον κίνδυνο από τους Τούρκους, είχε ενισχύσει αρνητικά, όχι μόνο το διάλογο ανάμεσα στην Καθολική και την Ορθόδοξη Εκκλησία, με βάση τις δογματικές διαφορές, αλλά είχε φορτίσει αρνητικά και την ιδεολογία, την οποία κατήυθνε η Εκκλησία κατά την Τουρκοκρατία. Ο διάλογος όμως των θεολόγων της Τυβίγγης, επί Martinus Crusius, με τους ορθοδόξους, ο προσανατολισμός του Κύριλλου Λούκαρι προς τον καλβινισμό,⁷² καθώς και το ζωηρό ενδιαφέρον του για την παιδεία, είχαν

δημιουργήσει το κλίμα για μια δημιουργική συνομιλία «Ανατολής» και «Δύσης». Εντούτοις, οι αντιπαράθεσεις παρέμειναν οξείες και κληροδοτήθηκαν στον 18ο αιώνα. Η αντιπαράθεση «Ανατολής» και «Δύσης»⁷³ οξύνεται και συχνά καθίσταται ιδεολόγημα. Τις απειλές από τη Δύση και τη Μουσουλμανική Ανατολή επισήμαινε ο Αναστάσιος Γόρδιος στις αρχές του 18ου αιώνα, όταν συνέγραψε το *Βιβλίον κατά Μωάμεθ και Λατίνων*.⁷⁴ Η αντίθεση φαίνεται στη χρήση της ορολογίας και σε αυτή τη δημοσιοποίηση με αντιρρητικά κείμενα των απόψεων μερίδας του κλήρου. Στους «Αυθένταις της Φραγκιάς»⁷⁵ και μάλιστα με αρνητική συλλογική χρήση του όρου “Φραγκιά” επιρρίπτεται επανειλημμένα, από τα χρόνια αμέσως μετά την Άλωση, η ευθύνη για την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Η κατά Λατίνων φιλολογία αναπτύσσεται τον 18ο αιώνα, και μάλιστα στους συγγραφείς συγκαταλέγονται και λόγιοι που με το έργο τους θεμελίωσαν το άνοιγμα προς τον Διαφωτισμό, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρις⁷⁶ και ο Νικηφόρος Θεοτόκης.⁷⁷ Η επιχειρηματολογία των δύο συγγραφέων δεν εξαντλείται στις διαφορές των δύο δογμάτων, αλλά ενισχύεται από το γενικότερο φόβο για τυχόν διάδοση και επικράτηση ιδεών περί αθεΐας,⁷⁸ πανθεισμού ή υλισμού, ή έστω από το δισταγμό ισχυρής μερίδας εκπροσώπων της Εκκλησίας να δεχθούν τις νεωτερικές επιστημονικές γνώσεις, τις φιλελεύθερες ιδέες περί τη θρησκεία και την πίστη ορισμένων εκπροσώπων του Διαφωτισμού,⁷⁹ όσο και αν από εκπροσώπους της Εκκλησίας συντάσσονται και κείμενα περί ανεξιθρησκίας.⁸⁰ Αποκορύφωμα της αντιπαράθεσης διατυπώθηκε στην *Πατρική Διδασκαλία* το 1798⁸¹ και στο έργο *Αντιφώνησις, Πρὸς τὸν παράλογον ζήλον, τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἔρχομένων φιλοσόφων [...]* το 1802.⁸²

Στα τέλη του 18ου αιώνα η Ευρώπη συγκλονίζεται από ιδεολογικές αναταραχές που προκαλούνται και από τη Γαλλική Επανάσταση και τα περί αυτήν ιδεολογικά ρεύματα, απότοκα εν πολλοίς του Διαφωτισμού. Η Οθωμανική Ανατολή είναι σε κρίση διοικητική, στρατιωτική και γνωρίζει στασιαστικά κινήματα των τοπικών πασάδων και αλλεπάλληλους Ρωσοοθωμανικούς Πολέμους από το 1768 και εξής. Οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις συναγωνίζονται για την απόκτηση εδραϊότερης βάσης ή πρόσβασης στην Ανατολική Μεσόγειο, η οποία παρά την ανακάλυψη των νέων ναυτικών δρόμων προς δυσμάς, εξακολουθεί να παραμένει το νευραλγικό κέντρο εμπορίου για τις πρώτες ύλες από τη Μέση και Άπω Ανατολή, απαραίτητες για τις εκβιομηχανιζόμενες οικονομίες τους. Πάγια τακτική λοιπόν η υπόθαλψη φρούδων ελπίδων και η διασπορά υποσχέσεων για

εξεγέρσεις και απελευθερώσεις των χριστιανών υποτελών του σουλτάνου. Τα γεγονότα είναι γνωστά. Στα τέλη του 18ου και τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα εμφανίζονται, αλληπάλληλα, ουτοπικά ή με δόση πραγματικότητας, σχέδια για απελευθέρωση με την προστασία της μιας ή της άλλης δύναμης. Η *Ίκετηρία του Έθνους των Γραικών προς πᾶσαν τὴν χριστιανικὴν Εὐρώπην*,⁸³ που προσγράφεται στον Ευγένιο Βούλγαρι, εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο. Ο Ρήγας προσβλέπει στη βοήθεια του Ναπολέοντα. Ο Κοραΐς, άκρως ενθουσιώδης, φτάνει στη λεκτική υπερβολή να ισχυριστεί σε εγερτήριο ύφος στο *Άσμα πολεμιστήριον* (1800) ότι δεν είναι ένα έθνος χωριστό οι Γραικοί και οι Γάλλοι αλλά ένα έθνος «Γραικογάλλοι».⁸⁴

Αλλά ακριβώς στην κρίσιμη αυτή περίοδο εμφανίζεται μια διαρκώς ισχυροποιούμενη τάση για ενίσχυση της συλλογικής εθνικής συνείδησης, που θα οδηγήσει στη δημιουργία έθνους-κράτους, κατά τις απαιτήσεις της νεόφαντης ιδεολογίας του εθνικισμού. Η τάση αυτή ισχυροποιείται μέσα από την αντιπαράθεση του Πατριαρχείου με τους διαφωτιστές, μέσα από τη στροφή προς το αρχαιοελληνικό παρελθόν⁸⁵ και την ανάπτυξη της φιλολογίας για την αδιάσπαστη συνέχεια του Ελληνισμού, μέσα από το συνεχή διάλογο-αντίλογο με την Ευρώπη, την οικονομική ενδυνάμωση ισχυρών κοινωνικών στρωμάτων εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την ανάπτυξη της παιδείας και την ίδρυση πολλών σχολείων στις οθωμανικές ελληνικές επαρχίες και στη διασπορά. Ένα σύνολο αιτίων, που συνυπάρχουν αυτήν την καιρία εποχή και επιτρέπουν στον άγνωστο συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*, το 1806,⁸⁶ και στους ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας να στραφούν «πρός τις ίδιες δυνάμεις» χωρίς την υποστήριξη των Ρωσσοαγγλογάλλων, κατά τον τίτλο του σατιρικού μεν αλλά καυστικού ποιήματος [1805] του επίσης άγνωστου συγγραφέα,⁸⁷ και να ετοιμαστούν με σχέδιο και οργάνωση για την επανάσταση στη Μολδοβλαχία, την Πελοπόννησο και τα λοιπά μέρη της Ελληνικής Χερσονήσου το 1821.

Η Ευρώπη όμως του Συνεδρίου της Βιέννης (1815), όσο και αν κηρύσσει το σεβασμό στο status quo των ευρωπαϊκών κρατών και αποβαίνει εχθρική για τα επαναστατικά κινήματα, εντούτοις φαντάζει και στους Έλληνες ως χριστιανική ενότητα απέναντι στη Μουσουλμανική Οθωμανική Ανατολή. Ο χριστιανικός αυτοπροσδιορισμός του Έλληνα-Ευρωπαίου, σε αντίθεση προς τον ανατολικό/μουσουλμανικό κόσμο, υπάρχει ελπίδα να παρασύρει και εκπροσώπους του κλήρου και να θεμελιωθεί ως ιδεολόγημα. Είναι πιο εύκολο να

διαδοθεί η εντύπωση, ήδη με την έναρξη της Επανάστασης, ότι «τῆς Εὐρώπης ὅλης αἱ φιλόανθρωποι διοικήσεις»,⁸⁸ ὅλοι «οἱ εὐνομούμενοι καὶ γειτονικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης»⁸⁹ θα συμβάλουν ὥστε «νὰ ἐξομοιωθῶμεν μὲ τοὺς λοιποὺς συναδελφούς μας Εὐρωπαίους χριστιανούς».⁹⁰ «Ὁ κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμος ἡμῶν [...] εἶναι ἡ ἀνάκτησις τῶν δικαίων τῆς προσωπικῆς ἡμῶν ἐλευθερίας, τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς τιμῆς, τὰ ὅποια ἐνῶ τὴν σήμερον ὅλοι οἱ εὐνομούμενοι καὶ γειτονικοὶ λαοὶ τῆς Εὐρώπης τὰ χαίρουσι [...]. Ἀπὸ τὰ τοιαύτας ἀρχὰς τῶν φυσικῶν δικαίων ὀρμώμενοι καὶ θέλοντες νὰ ἐξομοιωθῶμεν μὲ τοὺς λοιποὺς συναδελφούς μας Εὐρωπαίους χριστιανούς ἐκινήσαμεν τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων».⁹¹ Θεώνται τοὺς Ευρωπαϊοὺς ὡς ενιαία οντότητα καὶ προσπαθοῦν νὰ τοὺς πείσουν γιὰ τὸ «νόμιμον τῆς Ἐπανάστασῆς» τοὺς καὶ τὸ δικαίωμά τοὺς νὰ ἀντιταχθοῦν στὸν «πικρὸν ζυγὸν τῆς Ὄθωμανικῆς τυραννίας» καὶ νὰ ἰδρῦσουν κράτος στηριζόμενο στὶς νόμιμες ἀρχές τῶν Ευρωπαϊῶν. Ἐτσι ἐξηγούνται καὶ οἱ ἀγωνιώδεις προσπάθειες τῶν Ελλήνων ἀπεσταλμένων νὰ εἰσακουστοῦν στὰ ἀλλεπάλληλα συνέδρια στὸ Laibach, τὸ Troppau, τὴ Βερόνα ἀπὸ τοὺς εκπροσώπους τῶν ευρωπαϊκῶν κρατῶν, νὰ τοὺς διαβεβαιώσουν γιὰ τὸν ευρωπαϊκὸ τοὺς προσανατολισμὸ καὶ τὸ αὐτονόητο ευρωπαϊκὸ τοὺς παρελθόν.

Γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς εἰκόνας περὶ Εὐρώπης κατὰ τὴν Επανάσταση μελετήθηκαν, κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ, κυρίως ἐντυπα κείμενα πολιτικά, ἀποφάσεις, διακηρύξεις, πρακτικὰ ἐθνοσυνελεύσεων, ὁδηγίες στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν, ἐπιστολές πολιτικῶν προσώπων ἢ φορέων κοινοτήτων, ὅλα ἐγγραφα συνταγμένα ταυτόχρονα μὲ τὶς επαναστατικὲς ἐξελίξεις. Τὰ κείμενα αὐτὰ ἔχουν τὸ χαρακτῆρα τῆς επικαιρότητας, καθὼς συντάσσονται κατὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ δὲν ἔχουν διαθλαστεία ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὶς ἐμπειρίες τοῦ μέλλοντος, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821. Πολλὰ, ὅμως, καὶ κυρίως τὰ διακηρυκτικὰ χαρακτῆρα κείμενα, ἀποτυπώνουν ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν καθοδηγούσα τάση ἢ καὶ τὰ ὁράματα τῶν γνωστῶν μας ἢ ἀγνώστων συντακτῶν τοὺς. Ἐντούτοις καὶ ἐδῶ ἐντοπίζονται οἱ διαφοροποιήσεις καὶ οἱ ὀπτικές γωνίες. Μέλη τῶν ἐθνοσυνελεύσεων ἢ πρόσωπα ἀιχμῆς στὴ σύνταξη κειμένων καὶ στὴ διατύπωση προτάσεων, στὴ λήψη τῶν ἀποφάσεων, ἰδίως κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, δὲν εἶναι μόνον οἱ στρατιωτικοὶ ἢ οἱ τοπικοὶ πολιτικοὶ ἀρχηγοί. Στὸν επαναστατημένο ἐλληνικὸ χῶρο συγκεντρώνεται πλειάδα προσώπων,⁹² ἀπὸ Φαναριώτες-πολιτικὲς προσωπικότητες –Δημήτριος Ὑψηλάντης, Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, γιὰ νὰ μνημονεύσω δύο ἐνδεικτικὰ–, ἀπὸ Ἕλληνες τῆς διασποράς που ὁδηγημένοι ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς ἢ προσωπικὲς προσδοκίες ἀγωνίζονται νὰ ἐπιβληθοῦν καὶ ἐπιβάλουν τρόπο ζωῆς καὶ νεωτερικὲς ἰδέες, ἀπὸ

ντόπιους πολιτικούς, Πελοποννήσιους κοτζαμπάσηδες κυρίως, που κουβαλούν την πείρα της τοπικής διοίκησης, τις προεπαναστατικές φιλοδοξίες και έχθρες αλλά και τις αγκυλώσεις ή τη δυσπιστία απέναντι στους ξενόφερτους πολιτικούς, από νησιώτες καπετάνιους και ναυτικούς που «ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων ἔχουν συναναστροφὴν μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ γένη»,⁹³ ἀπὸ κλέφτες και αρματολούς-ἐμπειρους πολεμιστές στα προεπαναστατικά χρόνια, κατὰ κανόνα ἀγράμματους ἢ ὀλιγογράμματους, τραχείς και ειλικρινεῖς στην ἀμάθειά τους ἀλλὰ και υπερήφανους και δύσκαμπτους ἀπέναντι σε κάθε τι το νεωτερικό. Εἶναι ενδιαφέρον να τονιστεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ πλειονότητα των γραπτῶν ἐκδεδομένων διοικητικῶν κειμένων ἀντικατοπτρίζει περισσότερο το λόγο των ἐγγραμμάτων, μᾶλλον το λόγο των «ἐξ Ἑυρώπης» ἐρχομένων παρά των Πελοποννήσιων και νησιωτῶν ντόπιων πολιτικῶν. Ο λόγος του ἀπλοῦ πολίτη λανθάνει. Ὅπου αὐτός ἔχει καταστει δυνατό να ἐντοπιστεῖ, ὅπως, για παράδειγμα, στα ἀποσπασματικῶς μελετημένα ἀρχεῖα του Ὑπουργείου της Ἀστυνομίας, περιορίζεται σε προβλήματα της σκληρῆς καθημερινότητας και ὄχι σε ζητήματα που θα μας ἔδιναν ἀπαντήσεις σε θέματα ταυτότητας, ιδεολογίας, ὅπως αὐτό που ἐπιδιώκουμε να μελετήσουμε ἐδῶ και που ἀπασχολεῖ μᾶλλον την κοινωνικο-πολιτικὴ ἐλίτ.

Μερικὲς ἐφημερίδες,⁹⁴ ἀπλές και βραχύβιες, ἢ ἀναδημοσιεύουν το πολιτικὸ ὑλικὸ της ἐπικαιρότητας, ἢ περιορίζονται σε εἰδήσεις ἀπὸ τις μάχες ἢ, ἐνίοτε, ἀποτυπώνουν βραχύλογα θέσεις και ἀντιλήψεις των συντακτῶν τους.

Τα ἀπομνημονεύματα των Ἀγωνιστῶν του 1821 ἀπέτελεσαν πρόσθετη πηγή. Το περιεχόμενο και το ὕφος τους συχνά ἀποκαλύπτουν τὴ μὀρφωση και τὴν καταγωγή των συντακτῶν τους. Εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία περὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση οἱ συγκρούσεις κόσμων ολόκληρων, θεάσεων και προσδοκιῶν ἐντὸς των κόλπων των ἐπαναστατημένων, και ὄχι μόνο ἀπέναντι στον ἐχθρὸ που ἦταν οἱ Ὁθωμανοί. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία που ἐπαναστάτησε και ἀφησε γραπτὸ λόγο δεν εἶναι ἀπαραίτητα μόνο οἱ μαχητές. Αὐτοὶ ἔγραψαν, κατὰ κανόνα πολὺ ἀργότερα ἀπὸ το τέλος της Ἐπανάστασης τα ἀπομνημονεύματά τους –και ἔχουμε πλῆθος ἀπὸ αὐτά–, εἴτε για να ἐξιστορήσουν τα συμβάντα ἀπὸ καθαρὸ ἐνδιαφέρον να καταστήσουν τα «θαυμαστά» κατορθώματά τους γνωστά στους συγχρόνους και στους ἀπογόνους τους, εἴτε πολὺ περισσότερο για να δικαιολογήσουν τὴ στάση τους κατὰ και μετὰ τον Ἀγῶνα, και μᾶλλον για να παρουσιάσουν τὴ δικὴ τους ἐξήγηση γεγονότων –ἀπογοητευμένοι ἐνίοτε για τον πολιτικὸ ἢ στρατιωτικὸ τους παραγκωνισμό ἀπὸ τις νέες μετεπαναστατικὲς ηγεσίες–, ἢ για να διατρανώσουν τὴν ἐπαναστατικὴ συμβολὴ τους, ἐπιδιώκοντας ἀμοιβές και ἀναγνωρίσεις προσωπικῆς. Ο λόγος τους εἶναι

λοιπόν διαθλασμένος από το χρόνο, τη μνήμη, τις ενδιάμεσες εμπειρίες, επιβραβεύσεις ή απογοητεύσεις που αλλοιώνουν τα γεγονότα ή πάντως επιβάλλουν στο μελετητή μεγαλύτερη εγρήγορση. Η δυσκολία είναι μεγαλύτερη, όταν τα κείμενα έχουν συνταχθεί σε έκταση χρόνου. Για παράδειγμα, τα απομνημονεύματα του Ρουμελιώτη στρατηγού και πολιτικού Ιωάννη Μακρυγιάννη, που τα συνέταξε στο κρίσιμο μετεπαναστατικό διάστημα 1829-1850,⁹⁵ είναι φυσικό να αντικατοπτρίζουν, πέρα από το φιλόδοξο χαρακτήρα του και το τοπικιστικό του ενδιαφέρον, τις βαθιές πολιτικές ανακατατάξεις της διοίκησης του Ιωάννη Καποδίστρια, της Αντιβασιλείας και της πρώτης περιόδου της βασιλείας του Βαυαρού Όθωνα. Άλλοι –όπως ο Πελοποννήσιος στρατηγός Θεόδωρος Κολοκοτρώνης–, αδυνατώντας λόγω μόρφωσης να συντάξουν οι ίδιοι τις ενθυμήσεις τους τις υπαγόρευαν σε άλλους (στο λόγιο Γεώργιο Τερτσέτη συγκεκριμένα),⁹⁶ οπότε και υπεισέρχεται και θέμα ύφους της γραφής και διατύπωσης. Είναι εδώ που η συζήτηση περί τα όρια της μνήμης και ιστορίας⁹⁷ των τελευταίων χρόνων έρχεται αρωγός. Για το συγκεκριμένο ερώτημά μας, λοιπόν, εκτός από το ρόλο που διαδραμάτισαν οι συντάκτες των απομνημονευμάτων κατά την Επανάσταση, πρέπει να συνυπολογίζεται και η στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων στην ολοκλήρωση του οράματος για απελευθέρωση, στάση που οδήγησε στην ικανοποίηση ή απογοήτευση των συλλογικών και των ατομικών προσδοκιών. Έτσι ο Μακρυγιάννης “στολίζει” τους μορφωμένους στην Ευρώπη πολιτικούς του αντιπάλους με ειρωνικά και απαξιωτικά επίθετα, γιατί αντιμετωπίζει προσκόμματα στις φιλοδοξίες του, ή γιατί συνειδητοποιεί, ανομολόγητα, τη μορφωτική του αδυναμία, ή γιατί βρίσκεται σε αντίπαλο κόμμα, το οποίο τότε επιγράφεται κάτω από το όνομα μίας των τριών Δυνάμεων της Ρωσίας, Αγγλίας, Γαλλίας (ρωσικό, αγγλικό, γαλλικό κόμμα).⁹⁸ Είναι, όμως, γεγονός ότι τους απομνημονευματογράφους λίγο απασχολεί η εικόνα της Ευρώπης, αν εξαιρέσει κανείς μερικά απομνημονεύματα, όπως αυτά του Ιωάννη Μακρυγιάννη, του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, του εκ των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας Εμμανουήλ Ξάνθου, του Νικόλαου Σπηλιάδη, καθώς και των πρώιμων ιστορικών της Επανάστασης Ιωάννη Φιλήμονος και Σπυρίδωνα Τρικούπη. Σε αυτά το θέμα της Ευρώπης δεν προέχει ή, συνήθως, αποτελεί αντικείμενο σχολιασμού, όταν γίνεται λόγος για την ευρωπαϊκή διπλωματική πολιτική. Η εξήγηση μάλλον βρίσκεται στη χρονική απόσταση συγγραφής τους από αυτήν των επαναστατικών χρόνων, την επικράτηση άλλων προβλημάτων μεγαλύτερης προτεραιότητας για τους συντάκτες των κειμένων. Προέχουν η τοπικότητα και το προσωπικό στοιχείο και όχι τόσο η ανάγκη απόδειξης της ευρωπαϊκότητας.

Δεν εξετάστηκαν τα κείμενα περί το Φιλελληνισμό,⁹⁹ αφού κρίθηκε ότι δεν αντικατοπτρίζουν τον τοπικό επαναστατικό λόγο. Εντούτοις είναι περισσότερο από αυταπόδεικτο ότι ο φιλελληνικός ευρωπαϊκός λόγος και η ποικίλη φιλελληνική δράση συνέβαλαν στην τόνωση της θετικής, ως προς την Ευρώπη, θεώρησης από μεγάλη μερίδα Ελλήνων εκφραστών της επαναστατικής πολιτικής σκέψης.

Από τα κείμενα αναδεικνύεται ένας φαντασιακός (imagined) διάλογος. Η Ευρώπη είναι η αόριστη οντότης/κατασκευή με την οποία οι συντάκτες των κειμένων, και διά μέσου αυτών ο λαός, βρίσκονται σε ένα διαρκή διάλογο θετικό/συγκριτικό/αντιθετικό. Ευρώπη: καθρέφτης των αντιλήψεων και πράξεων των επαναστατημένων, τουλάχιστον των πολιτικά σκεπτομένων, υποδοχέας των εκσυγχρονιστικών προσδοκιών τους, αλλά και, αντιθετικά, ο χώρος από όπου «μας έρχονται οι σπουδαγμένοι» με κίνδυνο επικράτησης, ανατροπής του παραδοσιακού. Καμιά ένδειξη για ιδεολογικό προβληματισμό δεν απαντά από το εκδεδομένο αρχείο της Ύδρας κατά τα αμέσως προεπαναστατικά χρόνια, οπότε η Ευρώπη εμφανίζεται απλώς ως ο γεωγραφικός, οικονομικός χώρος όπου κατευθύνονταν τα καράβια του νησιού,¹⁰⁰ και το ενδιαφέρον περιοριζόταν στην κατάσταση στις «σκάλες/λιμάνια» της Ευρώπης, στις ευρωπαϊκές εμπορικές διατάξεις, σε οικονομικές λεπτομέρειες τιμών κ.λπ. που ίσχυαν στην Ευρώπη.¹⁰¹ Η πύκνωση αναφορών στην “οντότητα” της Ευρώπης από το πρώτο έτος της Επανάστασης στο ίδιο αρχείο οφείλεται, στη δημοσίευση σε αυτό των επαναστατικών προκηρύξεων, που δεν είχαν απαραίτητα συνταχθεί από τη γραφίδα των Υδραίων, αλλά και γενικότερα του νέου επαναστατικού λόγου, που εν πολλοίς είναι διαποτισμένος από άλλη νεωτερική γραφή.

Η Ευρώπη, ή αόριστα η Δύση, εξακολουθεί και στα επαναστατικά κείμενα να είναι η πηγή ειδήσεων εμπορικών, πολιτικών και να αποτελεί το γεωγραφικό χώρο το διακριτό από την Ασία, τη «βάρβαρον Ασίαν»: «τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος αὐθόρμητον καὶ ὁμόγνωμον ζητεῖ τὴν ἀνεξαρτησίαν του, μὲ σκοπὸν νὰ παύσῃ ἐξαρτώμενον ἀπὸ τὸν βάρβαρον τῆς Ἀσίας ζυγὸν καὶ νὰ καταχωρισθῇ ἀνεξάρτητον εἰς τὴν μεγάλην τῆς ἐξευγενισμένης Εὐρώπης χριστιανικὴν οἰκογένειαν, καὶ ἐπομένως περὶ πολλοῦ ἔχει τὰς ἐμπορικὰς μετὰ τῶν ἔθνῶν τῆς Εὐρώπης σχέσεις διὰ τῶν ὁποίων εὐχερέστερον δύναται νὰ ἐπαναλάβῃ τὰ διαφυγόντα τὴν Ἑλλάδα φῶτα, συνεξομοιούμενον κατὰ τὰ ἦθη μὲ τὴν ἐξευγενισμένην Εὐρώπην [...]», ἔγραφε η *Προσωρινή Διοίκησις τῆς Ἑλλάδος* «πρὸς τοὺς Προκρίτους τῆς Νήσου Ύδρας στίς 9 Νοεμβρίου 1822».¹⁰² Είναι εμφανές ότι στο κείμενο απηχείται η ιδεολογική προσέγγιση που θα επικρατήσει στην

πλειονότητα των επαναστατικών κειμένων, αυτή της αντιπαράθεσης προς την Ανατολή. Το μοτίβο είναι γνωστό στη Δύση από την εποχή του Διαφωτισμού¹⁰³ και τη μεγάλη συζήτηση για τα όρια Ανατολής και Δύσης. Είχε απασχολήσει συχνά και τους Έλληνες Διαφωτιστές.¹⁰⁴ Προστίθεται εδώ η αποδοχή μερίδας της δυτικοευρωπαϊκής διάνοησης για το βάρβαρο της Ασίας και την εκπολιτισμένη Δύση-Ευρώπη. Μοτίβο που κι αυτό θα επανέρχεται στα επαναστατικά κείμενα: «θέλει προχωρήσει ή τελειοποιήσει τῆς ἀνθρωπότητος ἂν καθαρισθῆ κὰν ἡ Εὐρώπη ἀπὸ τὴν φρικτὴν πανώλην καὶ [...] πόσον μέγαν εἶναι τὸ συμφέρον τῶν Εὐρωπαίων νὰ ἔχουν γείτονας εὐνομούμενους Ἑλληνας ἀντὶ τῶν ἀγρίων βαρβάρων», ευελπιστούσε ο Ὑψηλάντης με την προκήρυξή του (1 Απριλίου 1821) προς τα μέλη του Ιερού Λόχου και τους Φιλέλληνες Γερμανούς και Γάλλους.¹⁰⁵ Οι Τούρκοι αντιπροσώπευαν για τους Έλληνες διανοητές της Επανάστασης την Ανατολή που ήταν συνώνυμη με την οπισθοδρόμηση.¹⁰⁶ «Ἀπόγονοι τοῦ σοφοῦ καὶ φιλανθρώπου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων, σύγχρονοι τῶν νῦν πεφωτισμένων καὶ εὐνομούμενων λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ θεαταὶ τῶν καλῶν τὰ ὁποῖα οὗτοι ὑπὸ τὴν ἀδιάρηκτον τῶν νόμων αἰγίδα ἀπολαμβάνουσιν, ἦτον ἀδύνατον πλέον νὰ ὑποφέρωμεν [...] τὴν σκληρὰν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μάστιγα».¹⁰⁷

Η Ευρώπη, όπως και προεπαναστατικά, θεωρείται ο χώρος παιδείας, η φωτισμένη, η σοφή «καὶ διεχύνοντο τὰ φῶτα εἰς ὅλα τὰ μέρη καὶ ἔτρεχον πανταχόθεν νέοι φιλομαθεῖς εἰς τῆς Εὐρώπης τὰ πανεπιστήμια ν' ἀνακαλέσωσι τὰς Μούσας καὶ τὸν πολιτισμὸν εἰς τὴν πατρίδα».¹⁰⁸ ἢ «στέλλομεν εἰς τὴν πηγὴν τῶν φῶτων, εἰς τὴν κλεινὴν σοφὴν Εὐρώπην νεανίσκους τινὰς Ἑλληνας, ἀπόρους μὲν, ἀλλ' εὐφυεῖς καὶ δίδοντας χρηστὰς ἐλπίδας νὰ προκόψουν καὶ νὰ ὠφελήσουν τὴν πατρίδα ἐπιστρέφοντας ἄξιοι τῶν προγόνων των».¹⁰⁹ «Ἐπικαλούμεθα λοιπὸν τὴν βοήθειαν καὶ συνδρομὴν ὄλων τῶν πολιτισμένων ἔθνων τῆς Εὐρώπης, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ φθάσωμεν τὸ ταχύτερον τὸν σκοπὸν τοῦ δικαίου καὶ ἱεροῦ ἐπιχειρήματός μας [...] Ἡ Ἑλλάς, ἡ μήτηρ μας, ὑπῆρξεν ἡ ἔστία τῶν φῶτων, τὰ ὁποῖα διεχύθησαν εἰς ὑμᾶς».¹¹⁰ Η Προκήρυξη του Αλέξανδρου Ὑψηλάντη στις 24 Φεβρουαρίου 1821 και η Διακήρυξη της Β' Εθνοσυνέλευσης του Ἄστρους στην Πελοπόννησο, το 1823, επανελάμβαναν το ιδεολόγημα της «Μετακένωσης»: α) «Οἱ φωτισμένοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἐνασχολοῦνται εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ἰδίας εὐδαιμονίας· καὶ πλήρεις εὐγνωμοσύνης διὰ τὰς πρὸς αὐτοὺς τῶν προπατόρων μας εὐεργεσίας, ἐπιθυμοῦσι τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος».¹¹¹ και β) «Εἶναι διωρισμένη ἡ Συνέλευσις [...] νὰ διακηρύξῃ εἰς τὴν ὑφήλιον [...] περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ ἔθνους νὰ ἐπαναλάβῃ τὰ ὁποῖα ἔχασε φῶτα, ρυθμιζόμενον

κατά τὰ λοιπὰ σοφὰ τῆς Εὐρώπης ἔθνη [...]».¹¹² Και σε Διακήρυξη της *Προσωρινῆς Διοικήσεως τῆς Ελλάδος* (1824) παρωθούνται οἱ Ἕλληνες «νὰ ἀρχίσωμεν νὰ προοδεύωμεν κατὰ μίμησιν τῶν πεφωτισμένων ἔθνῶν τῆς σοφῆς Εὐρώπης εἰς τὴν εὐταξίαν, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐλευθερώσωμεν καὶ ἄλλους συναδελφοὺς πατριώτας».¹¹³ Και οἱ Χιώτες απευθυνόμενοι το 1829 στον συμπατριώτη τους Κοραῖ στο Παρίσι: «ἐφάνημεν πάντοτε φιλεύτακτοι καὶ φιλόνομοι [...] τείνοντες εἰς τὸν πολιτισμόν, διὰ τῆς φιλομαθείας καὶ τῆς ἀδιακόπου μιμήσεως τῶν εὐδαιμόνων λαῶν τῆς Εὐρώπης».¹¹⁴

Τα ἐπίσημα επαναστατικά κείμενα, συνταγμένα κυρίως ἀπὸ τους δυτικο-θρεμμένους εκσυγχρονιστές,¹¹⁵ προέβλεπαν τὴν εἰσαγωγή συνταγμάτων, τὴν ἐλευθερία του Τύπου, τὴ διακήρυξη δικαιωμάτων, τὴν επικράτηση τῆς εὐνομίας, ὅπως τα ἐννοοῦσαν ὅτι επικρατοῦσαν στὴ φωτισμένη Δύση καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς Επανάστασης. Το ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι μέλη τῆς Β΄ Ἐθνοσυνέλευσης στὸ Ἄστρος τῆς Πελοποννήσου, το 1823, Πελοποννήσιοι πρόκριτοι, ὅπως ὁ Πανούτσος Νοταράς, καὶ λόγιοι τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅπως ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς, ὁ Βενιαμίν Λέσβιος, προχώρησαν στὴ σύνταξη *Κώδικα τῶν Νόμων*, ἔχοντας ἐπιλέξει ἀπὸ «Νόμους τῶν ἀειμνήστων αὐτοκρατόρων χριστιανῶν καὶ ἄλλους κώδικας τῆς Εὐνομουμένης Εὐρώπης».¹¹⁶ Ὁ συγκερασμός παράδοσης καὶ εκσυγχρονισμοῦ θὰ εἶναι διαρκῶς εμφανῆς με προέχουσα τὴν τάση τῶν εκσυγχρονιστῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἡ συχνὴ ἐμφαση στὴν εὐνομία: «τὰ εὐνομούμενα καὶ σοφὰ τῆς Εὐρώπης ἔθνη εἶναι ὁ μόνος ὅστις δύνανται νὰ σᾶς καταστήσῃ εὐδαίμονας»,¹¹⁷ «ἄς ἀκούσῃ καὶ ἄς μάθῃ [ἡ Ὑψηλὴ Πύλη] ὅτι τὰ πλειότερα ἔθνη τῆς Εὐρώπης καὶ ὅλα τῆς Ἀμερικῆς δὲν ὑπόκεινται ποτὲ εἰς τὰς Διοικήσεις τῶν. Ἄλλ' ὑπόκεινται εἰς τοὺς νόμους τῶν· ὅτι αὐτουργοὶ τούτων τῶν νόμων εἶναι πάλιν αὐτὰ τὰ ἔθνη».¹¹⁸ Το ἔθνος-κράτος που οραματίζονταν νὰ ιδρῦσουν οἱ εκσυγχρονιστές, με κυριότερο τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, θὰ ἀκολουθοῦσε τὴ σύνταξη νόμων σεβαστῶν ἀπὸ ὅλους σύμφωνα με τὶς ἀρχές τῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ θὰ ἀντιμετώπιζε καὶ πολλὰ προβλήματα ἀποδοχῆς ἀπὸ μιὰ κοινωνία που γνῶριζε ἐπὶ χρόνια τὴν «αυθαίρετη θεοκρατικὴ οθωμανικὴ κυριαρχία».¹¹⁹ Το ἔθνος «ἀπόγονοι τοῦ σοφοῦ καὶ φιλανθρώπου ἔθνους τῶν Ἑλλήνων»¹²⁰ ζητεῖ νὰ υποστηριχτεῖ ἀπὸ τους «δυνατοὺς βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης», ὥστε «ν' ἀναφανῇ εἰς ἓν μέρος τῆς Ἑλλάδος σύστημα Ἑλληνικοῦ ἔθνους»,¹²¹ το ὁποῖον ἐπιζητεῖ τὴν «ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν ἐθνικὴν του ὑπαρξιν». Εἶναι προφανές ὅτι ὑπὸ τὸν ὅρο «ἔθνος» συμπλέκονται οἱ θεωρίες περὶ «νοερῆς» συνέχειας ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ἔθνος, με τὶς προσδοκίες γιὰ τὸ σχηματισμὸ εὐνομούμενου, αυτοδιοικούμενου «ἔθνους-κράτους», κατὰ τὰ σύγχρονα

δυτικά πρότυπα. Είναι εμφανείς οι επικρατούσες περί έθνους θεωρίες των αρχών του 19ου αιώνα και η ανάγκη αναγνώρισης της κρατικής υπόστασης εντός των ευνομούμενων κρατών της Ευρώπης. Η ανακήρυξη σε έθνος-κράτος δεν αντίκειται στη διαρκή επιθυμία για ένταξη στην ευνομούμενη “οικογένεια” της Ευρώπης και ανάμεσα στους «αδελφούς μας τους Ευρωπαίους». Κατά τον Μοντεσκιέ άλλωστε η κατάσταση στην Ευρώπη ήταν τέτοια, ώστε όλα τα κράτη έχουν ανάγκη το ένα του άλλου. Η Ευρώπη είναι ένα κράτος αποτελούμενο από διάφορες επαρχίες.¹²² Πιο συγκεκριμένα ο Voltaire στο έργο του *Le siècle de Louis XV* υποστήριζε ότι η Ευρώπη «ήταν μια μεγάλη république χωρισμένη σε διάφορα κράτη, όλα με κοινές θρησκευτικές βάσεις, όλα με τις ίδιες νομικές και πολιτικές αρχές άγνωστες σε άλλα μέρη του κόσμου».¹²³ Σεβόμενη λοιπόν η Επανάσταση τις αρχές μιας ευνομούμενης Ευρώπης, ανακαλούσε ιδεολογικά τη θεωρία που κρατούσε από την εποχή του Ηροδότου ότι η Ευρώπη ήταν οίκος της ελευθερίας και της αληθούς διοίκησης (true government) και οι Έλληνες ήταν οι πιο ελεύθεροι άνθρωποι, επειδή αντίθετα από τους Ασιάτες δεν υπάκουαν στη θέληση του ενός ατόμου αλλά στο νόμο.¹²⁴ Στο συγκεκριμένο της αρχαιότητας και της νεωτερικότητας βοηθούσαν λοιπόν και τα πορίσματα του Διαφωτισμού.

Κοντά στην ευνομούμενη Ευρώπη τονίζεται η ανάγκη στην ένταξη στην «τῆς ἐξευγενισμένης Εὐρώπης χριστιανικὴν οἰκογένειαν».¹²⁵ «Ἡμεῖς δὲ οἱ Ἀνατολικοὶ καὶ Δυτικοὶ χριστιανοὶ εἴμεθα συνδεδεμένοι καὶ μὲ τὸν αὐτὸν πανάγιον σταυρὸν [...] Ἐγέρθητε λοιπὸν συμφώνως μὲ τοὺς Ἀνατολικούς ἀδελφούς σας. Ὁ αὐτὸς ἥλιος διέρχεται καὶ συνέχει τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Καὶ σεῖς καὶ ἡμεῖς εἴμεθα ἀδελφοὶ Χριστιανοὶ καὶ ὁμογενεῖς» (1821)¹²⁶ ἢ (1822) «Ἡ Ἑλλάς ἰκετεύουσα ὑποβάλλει σήμερον εἰς τοὺς πόδας τοῦ θρόνου τῆς οὐρανοῦ δικαιοσύνης καὶ τὴν ὁποῖαν χριστιανικὸς λαὸς διευθύνει θαρρούντως εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ εἰς τὴν μεγάλην οἰκογένειαν τῆς Χριστιανοσύνης».¹²⁷ Ελπίζουν στη συμπάθειά της χριστιανικῆς Ευρώπης. Απογοητεύονται για την απομάκρυνση από τις αρχές περί της χριστιανικῆς Ευρώπης, λόγω της επικράτησης των συμφερόντων των «μυστικοσυμβουλίων, ἧτοι τῆς παλαιᾶς ἐθνικῆς πολιτικῆς», αφού η Ἱερά Συμμαχία «ἀνεγνώριζε νόμιμον τὴν κυριαρχίαν τοῦ ἀσεβοῦς σουλτάνου [...] Δι’ ἄλλων λέξεων συνεθρονίζετο ὁ Μωάμεθ καὶ ἐπισήμως μετὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπὶ κεφαλῆς χριστιανικοῦ κόσμου».¹²⁸ Καὶ θεωροῦν παράλογο που «αὐτουργοὶ τούτων θὰ εἶναι οἱ δυτικοὶ Χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι διὰ τὴν πολιτικὴν των θὰ καταστήσωσι καὶ τὸν Σουλτάνον Εὐρωπαϊόν»,¹²⁹ ἔτσι που να δικαιούται να αυτοπροσδιορίζεται ο σουλτάνος (1827) «ὡς εἷς τῶν δυνατῶν τῆς Εὐρώπης».¹³⁰

Από πληθώρα αποσπασμάτων, που δεν μνημονεύονται στη σύντομη αυτή μελέτη, είναι εμφανές ότι επανέρχεται στα επαναστατικά κείμενα το μοτίβο της αναγεννησιακής χριστιανικής εικόνας της Ευρώπης, της «Christianitas orbis Europam omnem tenet» του Βησσαρίωνα.¹³¹ Στην πρώιμη νεότερη εποχή είχαν προκύψει σχέδια για το σχηματισμό ενός univrsum Christianitas corpus,¹³² τα οποία όμως με τον καιρό εν μέρει ατόνισαν και εξαιτίας των θρησκευτικών πολέμων και της επικράτησης πολιτικών σχημάτων απολυταρχίας στην Ευρώπη, αλλά και λόγω της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Η διαδικασία του εκσυγχρονισμού των κοινωνιών τέθηκε κάτω από νέο πλέγμα πολιτικών αξιών, στο οποίο η “χριστιανική” μέρος μόνο αποτελούσε. Με την έμφαση του διακηρυκτικού επαναστατικού λόγου στον παράγοντα της “χριστιανικής” και μάλιστα υπό τη μορφή της “οικογενειακής” ενότητας προφανώς επιχειρείται να διασκεδαστεί η θέση περί την ταύτιση της Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Ανατολή και ο αποκλεισμός της από τα συνολικά ευρωπαϊκά δεδομένα, επειδή επί αιώνες βρισκονταν οι Έλληνες υπό την οθωμανική κυριαρχία και δεν παρακολουθούσαν τα δρώμενα στα Δύση, άρα εντάσσονταν στην Ανατολή.¹³³ Ακριβώς η ανατροπή αυτής της πλάνης ήταν ο εξαιρετικός στόχος των εκσυγχρονιστών, αλλά βαθμιαία και αρκετών από τους στρατιωτικούς και ντόπιους πολιτικούς. Άλλωστε ο αναγκαστικός προσανατολισμός μετά το 1823 και τη λεγόμενη “μεταστροφή” της αγγλικής πολιτικής απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση προς την αναζήτηση ηγεμόνα από τις χριστιανικές αυλές της Ευρώπης εξυπηρετούσε αμφοτέρως τις πλευρές προς μια τέτοια παραδοχή. Η επιθυμία του ανήκειν στην οικογένεια της Ευρώπης παράλληλα με την ίδρυση ελληνικού έθνους-κράτους είναι δυνατό να ενταχθεί σε ένα pro-national European nationalism, που παρατηρείται σε περιοχές της Ευρώπης όπως η Νοτιοανατολική, όπου οι λαοί με πρώτους τους Έλληνες επιδιώκουν να απελευθερωθούν από τις αυτοκρατορίες.¹³⁴

Έχοντας λοιπόν οι επαναστατούντες αυτή την εικόνα για την Ευρώπη, εξηγείται ο έντονος διαρκής φαντασιακός διάλογος στον οποίο επιδίδονται μαζί της. Κάτω από τη νοερά οντότητα της Ευρώπης κατηγοριοποιούν οι εκάστοτε συντάκτες κειμένων τους «λαούς τῆς Εὐρώπης πολεμούντας ὑπὲρ τῶν ἰδίων δικαιωμάτων καὶ ἐλευθερίας αὐτῶν»,¹³⁵ ή τη «φιλανθρωπία τῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης [η οποία] ἐκινήθη ὑπὲρ ἡμῶν, ἐπειδὴ ἐστοχάσθησαν ὅτι μέλλομεν νὰ ὀργανισθῶμεν εὐρωπαϊκῶς»,¹³⁶ ή ακόμη ὅτι «Ἡ Εὐρώπη μῆτε δύναται νὰ βιάσῃ τῶν Ἑλλήνων τὰ δίκαια μῆτε ἡμπορεῖ». ¹³⁷ Και αντίστροφα στις πρώτες προκηρύξεις του Αγώνα τονίζεται ὅτι ἡ πατρίδα (1821) ἐπιβάλλει ὥστε «νὰ σεβῶμεθα

τὰ εὐρωπαϊκὰ γένη» και οι καπετάνιοι να σέβονται τα ευρωπαϊκά πλοία «διότι κακοποιούντες τὸν παραμικρὸν Εὐρωπαϊὸν χάνεσθε ἀπὸ προσώπου γῆς». ¹³⁸ Αναπόφευκτα μέτρο σύγκρισης και σεβασμοῦ γίνεται η αόριστη, συλλογική δύναμη Ευρώπη, που συχνά προβάλλει ως το alter ego των γραφόντων. Μια οντότης *συμπάσχουσα*: «μήποτε συμβῆ κανὲν ἀπαισίον καὶ καταισχύνη τὸ ὄνομα τῶν Ἀθηνῶν [...] και χρησιμεύση ὡς πρόσκομμα εἰς τὴν συμπάθειαν τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης, ἐκ τῆς ὁποίας μάλιστα ἐλπίζομεν τὴν ἀγαθὴν ἔκβασιν τοῦ ἀγῶνος». ¹³⁹ *θαυμάζουσα* «ἡ Εὐρώπη θὰ θαυμάσουν τὰς ἀνδραγαθίας μας». ¹⁴⁰ *μέτρο κρίσης* «νὰ μὴ λογισθῶμεν ὡς παράλογα ἐπιχειρήσαντες». ¹⁴¹ *τιμωρός* «ὄτι μπορούμεν νὰ προκαλέσωμεν και τὴν ὀργὴν τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων εἰς τὰς κεφαλὰς ἡμῶν», ἢ «καὶ ὕστερον τὰ Εὐρωπαϊκὰ ἔθνη προσάψουν κατηγορίας εἰς τὸ ἔθνος μας», ¹⁴² ἢ και «πρέπει νὰ παιδευθοῦν οἱ ἀντάρται, καθὼς κολάζονται εἰς ὅλα τὰ τῆς Εὐρώπης τὰ βασίλεια». ¹⁴³ *παρατηρητής* «ὅλη ἡ Εὐρώπη κρατεῖ ἀνοικτοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς νὰ γνωρίση τὰ κινήματα [του γένους μας]», ἢ «καὶ δὲν θέλουν κάμει καλὴν ἐντύπωσιν εἰς τῶν Εὐρωπαϊῶν τὰ πνεύματα, καθ' ὃν καιρὸν ἡ Εὐρώπη σκέπτεται περὶ τῶν ἡμετέρων πραγμάτων», ¹⁴⁴ ἢ ἀκόμη «ἐπειδὴ τὰ πράγματα τῆς ἡμῶν πατρίδος δὲν ἐθεώρησε πώποτε τὸ ὄμμα τῆς Εὐρώπης ἀδιαφόρως, ὡς σχέσιν ἔχοντα ὡς πρὸς τὰ αὐτῆς». ¹⁴⁵ *κριτής* «Τί ἄρα θέλει εἰπεῖ ἡ Εὐρώπη περὶ τῆς ἀκαταστασίας και τοῦ εὐμεταβόλου μας;», ¹⁴⁶ ἢ «διὰ νὰ παύσουν πολλοὶ αὐλαὶ τῶν Εὐρωπαϊῶν νὰ ἀβανίζουν τὸ ἔθνος ὡς ἀκατάστατον, ἀνυπότακτον, ἀχάριστον και κακὴθες», ¹⁴⁷ ἢ ἐπίσης με τα λόγια του Κολοκοτρώνη «Τί θὰ πεῖ ἡ Εὐρώπη ἂν ἀκούση ὅτι σκοτωνόμαστε συναμαεταξὺ μας;». ¹⁴⁸ *επαινετής* «ἡ καταστροφὴ ὁποῦ ἔκαμαν οἱ ἰδιοὶ μας εἰς τὸν ἐχθρικὸν τουρκικὸν στόλον [...] ἐπροξένησε μεγάλον κρότον και ἔπαινον τοῦ γένους εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην». ¹⁴⁹

Ο νοερός διάλογος με τὴν Ευρώπη συνεχίζεται ἕως το τέλος. «Ἐθριάμβευσεν τέλος πάντων εἰς τὴν Εὐρώπην ἡ ἀλήθεια ἐναντίον τοῦ ψεύδους και τῆς συκοφαντίας· και ὁ ἱερὸς ἀγὼν μας, ὁ ὁποῖος ἔσυρεν κατ' ἀρχὰς τὸ μῖσος και τὴν ἀγανάκτησιν ὄλων τῶν Αὐλῶν τῆς Εὐρώπης καταπάνω μας, ἐφάνη τέλος πάντων ἱερὸς και εἰς αὐτὲς τὲς ἴδιες Αὐλές» (1825). ¹⁵⁰ Τα μέλη τῆς Δ' Ἐθνοσυνέλευσης απευθυνόμενα προς τον Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια (1829) τόνιζαν ὅτι «Ἡ Ἑλλὰς ἤθελε τὴν ἐσωτερικὴν τῆς εὐταξίαν [...] και πρὸς ἀπόκτησιν τῆς εὐνοίας και τῆς κραταιᾶς κηδεμονίας τῶν μοναρχῶν τῆς Εὐρώπης». ¹⁵¹

Παρά τον ἰδεατὸ διάλογο με ἰδεατοὺς συνολικοὺς ακροατὲς και ἀποδέκτες, ἀπὸ τα πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης και λόγω τῆς ἀρνητικῆς ἢ ἐπιφυλακτικῆς στάσης των ἐπιμέρους κρατῶν ἀπέναντι στα ἐπαναστατικὰ δρώμενα, δὲν

παύει και ο αντίλογος και ο σκεπτικισμός. Πολύ νωρίς ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, στην προκήρυξη από το Ισμαήλιο (8 Σεπτεμβρίου 1820)¹⁵² αντιπαράσσει τη θέληση «όλης τῆς Εὐρώπης τὰς φιλανθρώπους διοικήσεις θεωρούσας τὴν ἄθικτον ἱερότητα τῶν ἐθνικῶν μας δικαιωμάτων» ἐναντι τῆς «φιλοδεσπότητος καὶ μισανθρώπου Ἀγγλίας [που σκοπὸς τῆς εἶναι] ν' ἀποκτήσῃ τελείαν θαλασσοκρατίαν νὰ ἀρμπάξῃ τῆς Εὐρώπης τὸ ἐμπόριο ὅλον, καὶ ἐπομένως καταπτωχύνουσα τὴν οἰκουμένην ἅπασαν νὰ λάβῃ αὐτὴ ὑπεροχὴν, καὶ ὡς ἀπὸ θρόνου ὑψηλοῦ νὰ διατάσῃ τὰς τύχας τῶν ἐθνῶν». Ἡ θέση αὐτὴ δεν εἶναι μεμονωμένη και δεν εξηγείται μόνο από το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τελούσε στην υπηρεσία του Ρώσου τσάρου. Ἡ αντιπαράθεση προς τὴν Ἀγγλία ἢ τὴ Ρωσία, ἀντίστοιχα, θα ἔρχεται και θα επανέρχεται, ιδιαίτερα μετὰ τὴν ἰδρυση του κράτους και τις ἐκάστοτε διακυμάνσεις τῆς πολιτικῆς και των ἀντίστοιχων κομμάτων, που εν πολλοίς προσανατολίζονταν προς τὴν ἐπιρροή των τριῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἐτσι, για παράδειγμα, οι ἀπαξιώτικες διατυπώσεις του Μακρυγιάννη,¹⁵³ ιδιαίτερα, ἀπέναντι στους «ξενόφερτους», ἐννοώντας τους σπουδασμένους στην Εὐρώπη ἢ τους Φαναριώτες ἢ τους οπαδοὺς του ἀγγλόφιλου Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ἢ και του Ἰωάννη Καποδίστρια, εν μέρει μόνο μπορούν να αποδοθῶν σε μια ἀντιευρωπαϊκὴ πολιτικὴ. Ἡ υπερηφάνεια του Ρουμελιώτη στρατηγού και ἡ επικράτηση τῆς τοπικότητας εἶναι μάλλον πιο ἐμφανῆς παρά μια ριζικὴ ἀντιπαράθεση προς κάθε τι το ευρωπαϊκόν. Ἄλλωστε, εἶναι αὐτός που παραγγέλλει στον λαϊκὸ ζωγράφο Παναγιώτη Ζωγράφο να του φιλοτεχνήσει ως πρῶτον ἀπὸ μια σειρά πινάκων ἀπὸ το 1836 κ.εξ. τὴν εικόνα με τίτλο *Ἡ δικαία ἀπόφασις τοῦ Θεοῦ διὰ τὴν Ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος*. Κεντρικὴ θέση του πίνακα: ο Θεός «φωτίζει» τους τρεις Ευρωπαίους βασιλεῖς (Ρωσίας, Ἀγγλίας, Γαλλίας) να ἐλευθερώσουν τὴν Ελλάδα. Ἐπιτυγχάνει ἕνα διπλὸ στόχο· να ἀρχίσει ἀπὸ τον Θεό και να προχωρήσει σε μια θετικὴ πολιτικὴ ἐκδήλωση προς τις «Προστάτιδες Δυνάμεις».¹⁵⁴ Ὁ ἔντονος φιλελληνικὸς λόγος, ἡ φιλελληνικὴ τέχνη κινούμενη και αὐτὴ συχνά στο ὄριο του ἰδεατοῦ, εἶχαν σίγουρα ἐπηρεάσει θετικὰ ἀκόμη και τον πιο δῦσπιστο στα περὶ τὴν Εὐρώπη ἀγωνιστὴ του 1821.

Ἀπὸ τὴ δειγματοληπτικὴ παράθεση τῆς “διαλογικῆς” συζήτησης που παρουσίασα προσπάθησα να καταστήσω κατὰ το δυνατό ἐμφανῆ τὴν ἀνάγκη των συντακτῶν των κειμένων να θεώνται τὴ νοερὴ Εὐρώπη μέσα ἀπὸ ἕναν καθρέπτη, ἄλλοτε ἀναγνωρίζοντας ἢ ἐπιδιώκοντας να ἀναγνωρίσουν εαυτοὺς μέσα στο εἶδωλο τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ ἄλλοτε ἡ εικόνα που ἀντικατοπτρίζεται στον καθρέπτη εἶναι θολὴ ἢ διαθλασμένη με ἰδεατὲς προσδοκίες ἢ ἀντιθέσεις.

Πίσω από τη “συνομιλία” με την Ευρώπη με την επιδίωξη του έπαινου ή με το φόβο της κατάκρισης κρύβεται μια ανασφάλεια, μια αναζήτηση επιβεβαίωσης, μια προσπάθεια “ενηλικίωσης” και επιβολής. Δεν είναι παράδοξο να λεχθεί ότι αυτός ο νοερός διάλογος θα επικρατήσει για πολλά χρόνια, ίσως ίσως ακόμη και έως τις μέρες μας, όταν, σε στιγμές πολιτικής κρίσης, πολύ συνήθης είναι η αναφορά (στα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή και στον πολιτικό δημόσιο λόγο) «στη γνώμη των Ευρωπαίων ή του κόσμου» για τα τεκταινόμενα στην ημεδαπή. Η αφετηρία της εξήγησης μπορεί να βρίσκεται στα χρόνια αυτά και στην υπό προστασία και κατά τμήματα απελευθέρωση του ελληνικού κράτους; Είναι η ανάγκη για τη δημιουργία κρατικής υπόστασης για την οποία οι ευρωπαϊκές δυνάμεις στάθηκαν εξ αρχής φειδωλές; Είναι η ανάγκη της επιβεβαίωσης του ανήκειν και στη Δύση;

■
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Jean Baptiste Duroselle, *L'Europe. Histoire des ses peuples* (Paris 1990)· επίσης αγγλ. μτφρ. *Europe. A History of its Peoples* (London 1990).

2. Norman Davies, *Europe. A History* (Oxford - New York 1996), 42-45 (τώρα και σε ελλ. μτφρ.)· Paschalis Kitromilides, «Europe and the Dilemmas of Greek Conscience», στο: Philip Carabott (επιμ.), *Greece and Europe in the Modern Period: Aspects of a Troubled Relationship* (London 1995), 1-2.

3. Christiane Villain-Gandossi κ.ά. (επιμ.), *The Concept of Europe in the Process of the CSCE* (Tübingen 1990)· επίσης Stuart Woolf, «Υπάρχει ενότητα στην ευρωπαϊκή ιστορία και ταυτότητα;» (ελλ. μτφρ. Γιώργος Κόκκινος), *Σύγχρονα Θέματα* περ. Β' 19/60-61 (1996), 41-56· το μεγάλο ενδιαφέρον για τη σύνταξη ευρωπαϊκής ιστορίας αποδεικνύει η δημοσίευση πολλών έργων για το θέμα (βλ. *The Times Literary Supplement*, αρ. 4890 [20.12.1996], 3-4), η οργάνωση συνεδρίων, η έκδοση συλλογικών τόμων, όπως *Past and Present* 137 (1992) κ.ά.

4. Evangelos Chrysos – Paschalis M. Kitromilides – Constantine Svolopoulos (επιμ.), *Πρακτικά συνεδρίου «The Idea of European Community in History»* (Athens 2003).

5. Ανάμεσά τους και στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου δίδαξαν οι καθηγητές Ιωάννης Δημάκης και Γιώργος Κόκκινος.

6. Από την πλούσια βιβλιογραφία, βλ. Pin Den Boer κ.ά., *The History of the Idea of Europe* (London - Routledge 1995)· Nicole Dewandre – Jacques Lenoble (επιμ.), *Projekt Europa. Postnationale Identität: Grundlage für eine europäische Demokratie* (Berlin 1994)· Renato Cristin – Sandro Fontana (επιμ.), *Europa al plurale. Filosofia e politica per l'unità europea* (Venezia 1997)· Bo Stråth (επιμ.), *Europe and the Other and Europe as the Other* (Bruxelles 2000)· Anthony Pagden (επιμ.), *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union* (Cambridge 2002)· Hélène Ahrweiler – Maurice Aymard, *Les Européens I-II* (Paris 2000)· Michael Mitterauer, *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs* (München 2003)· Harald Heppner, «Europa-Bilder und ihre theoretischen Grundlagen», στο: Georg Michels (επιμ.), *Auf der Suche nach einem Phantom? Widerspiegelungen*

Europas in der Geschichtswissenschaft [= *Schriften des Zentrum für Europäische Integrationsforschung*, Lueger Kühnhardt (επιμ.), τ. 42 (Baden-Baden 2003)]· Γιώργος Κόκκινος, *Πρίσματα Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Οι αντινομίες της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης και κουλτούρας και η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης* (Αθήνα 2007)· Wolfgang Schmale, *Geschichte und Zukunft der Europäischen Identität* (Stuttgart 2008)· μια επιλογή βιβλιογραφίας, βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Identitätssuche und Europa-Bild der Neugriechen vom 17. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts», στο: Harald Heppner – Olga Katsiardi-Hering (επιμ.), *Die Griechen und Europa. Außen- und Innensichten im Wandel der Zeit* [= *Zur Kunde Südosteuropas*, τ. II/25 (Wien - Köln - Weimar 1998)], 32-42.

7. Ludolf Kuchenbach, «Sind Epochen notwendig(e) Mythen?», στο: H. Altrichter – K. Herbers – H. Neuhaus (επιμ.), *Mythen in der Geschichte* (Freiburg i.Brg. 2004), 46, το παραθέτει ο Michael Mitterauer στο: «Exceptionalism? European History in a Global Context», *European Review* 14/2 (2006), 269-280· βλ. επίσης, Michael Mitterauer, *Die Entwicklung Europas – ein Sonderweg? Legitimationsideologien und die Diskussion der Wissenschaft* (Wien 1999).

8. «[...] Γράφοντας την ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος άφησα έξω την Ελλάδα. Η Ελλάδα βρίσκεται πριν από την Ευρώπη. Η έννοια της Ευρώπης προϋποθέτει την Ελλάδα, τη Ρώμη, το Χριστιανισμό και κάτι ακόμη: το Βορρά. [...] Είναι τόσοι οι ξένοι που μίλησαν για την Ελλάδα, ώστε είναι καιρός και για κάποιον ανταπόδοση, είναι καιρός να μιλήσουμε και εμείς για τους ξένους. Για ποιους ξένους άλλωστε; Για την “Ευρώπη” που είναι σήμερα κι’ η δική μας μοίρα, όχι μόνο γεωγραφική, αλλά ή και πνευματική και ή ψυχική», Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος* (Αθήνα 1976 δ’ έκδ.), τ. Α’, 12.

9. «Τώρα έδωσα στο Βυζάντιο τη θέση που του άξιζει στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος [...] Τὸν Ἕλληνα ὅμως τοῦ Βυζαντίου τὸν φέρνω στὴν ἐπιφάνεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Εὐρώπης. Τὸν παίρνω ἀπὸ τὰ ὄρια Εὐρώπης καὶ Ἀνατολῆς [...] καὶ τὸν ἐνώνω μὲ τὴ Δύση καὶ τὸ Βορρά», Κανελλόπουλος (ό.π.), 10.

10. Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Δημήτριος Καταρτζής, Τα ευρισκόμενα* (Αθήνα 1970), 113-114.

11. «Η Ευρώπη αρχίζει να γίνεται δυσδιάκριτη, όταν επιδιώκουμε να αποκτήσουμε μια καθαρά προσδιορισμένη ιδέα. [...] Ανακαλύπτουμε ότι από την αρχή τίποτε δεν υπήρξε κάτι αποδεκτά χαρακτηριστικό ως Ευρώπη, και τίποτε που ως σήμερα να προσδιορίζεται ως κάτι αποκλειστικά ευρωπαϊκό. Η έννοια της Ευρώπης πρέπει να γίνει αντιληπτή [...] ως *unitas multiplex*», Edgar Morin, *Europa denken* (μτφρ. από τα γαλλικά, Frankfurt a.M. - New York 1991), 20-21.

12. Κατερίνα Γαρδίκια, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)* (Θεσσαλονίκη 1999).

13. Carlo Curcio, *Europa. Storia di un'idea* (Firenze 1958), τ. Α’, 327· τ. Β’, 477 κ.εξ.· Heinz Gollwitzer, *Europabild und Europagedanke. Beiträge zur deutschen Geistesgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts* (München 1951), 55· Stuart Woolf, «The construction of a European World-View in the revolutionary napoleonic years», *Past and Present* 137 (1992), 72-101.

14. Curcio (ό.π.), τ. Α’, 24-25.

15. Σύντομα για τον Μεσαίωνα, βλ. Basileios Karageorgos, «Der Begriff Europa im Hoch- und Spätmittelalter», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 48₁ (1992), 137-164· βλ. επίσης Davies (σημ. 2), 213 κ.εξ., όπου ανά κεφάλαια αναλύει την έννοια της Ευρώπης κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους.

16. Michael Metzeltin, *Der Andere und der Fremde. Eine linguistische-kognitive Untersuchung* (unter Mitwirkung von I. Chatzipanagioti, P. Lindenbauer, Chr. Lutter, M. Thir, Wien 1996), τ. Α’, 34.

17. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Φροντισματά. Πρώτο μέρος. Από την Αναγέννηση στον Διαφωτισμό* (Αθήνα 1962), 19 («Η Φωτισμένη Ευρώπη»).

18. Stuart Woolf (σημ. 3), 46.

19. Jenő Scücs, *Les trois Europes* (Paris 1985).

20. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17.-19. Jahrhundert», *Österreichische Osthefte* 38₂ (1996), 171-188· Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουγική Μοναρχία (18ος - μέσα 19ου αιώνα)», στο: Μαρία Α. Στασινοπούλου – Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου (επιμ.), *Διασπορά – Δίκτυα – Διαφωτισμός [= Τετράδια Εργασίας* 28 (Αθήνα 2005)], 53-82.

21. «Από την εισβολή των Οθωμανών στην Ευρώπη έως την κατάρρευση της εξουσίας των σουλτάνων στον αιώνα μας υπήρχε “ανατολικό ζήτημα”. Στην ιστορία της ευρωπαϊκής εξωτερικής πολιτικής προκάλεσε για πεντέμισι αιώνες τις ίδιες αντιδράσεις: αφ’ ενός την επιδίωξη να καταλυθεί η κυριαρχία των σουλτάνων στο ευρωπαϊκό έδαφος, αφ’ ετέρου την αναζήτηση ενός *modus vivendi* με την Υψηλή Πύλη. Οι δύο αυτές αντιδράσεις δεν αποκλείονταν αμοιβαία, όπως θα νόμιζε κανείς με την πρώτη ματιά, αλλά μπορούσαν να αποτελέσουν, συνδυασμένες, τη βάση της εξωτερικής πολιτικής απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ανάλογα με τις περιστάσεις, στο προσκήνιο της πολιτικής βρισκόταν τότε ο ένας και τότε ο άλλος στόχος», Gunnar Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638* (Αθήνα 1992) (μτφρ. από τα γερμ. 1968 α’ έκδ.), 17.

22. Duroselle (σημ. 1), 200, «they [Turks] were in Europe, in our country, in our house, in our domain».

23. Για τους αμφιλεγόμενους όρους “Τουρκομανία” και “Τουρκοφιλία” στην Ευρώπη, βλ. Duroselle (σημ. 1), 202.

24. M. E. Yapp, «Europe in the Turkish Mirror», *Past and Present* 137 (1992), 139-140.

25. Yapp (ό.π.), 143.

26. Για την ιδέα της Ευρώπης στον υπό βενετική κυριαρχία ελληνικό χώρο, βλ. Anastassia Papadi-Lala, «“Europe” in the Venetian-Ruled Greek Territories (13th to 18th centuries): Perceptions and Realities», στο: Heppner – Katsiardi-Hering (σημ. 6), 9-30.

27. Gunnar Hering, «Das Jahr 1683 und die orthodoxen Völker Südosteuropas», στο: Otto Kresten – Adam Wandruszka (επιμ.), *Römische Historische Mitteilungen* 26 (Wien 1984), 385.

28. Συνοπτικά Davies (σημ. 2), 10-14, όπου και βιβλιογραφία.

29. Χρυσανθος Νοταράς, *Εισαγωγή εις τα Γεωγραφικά και Σφαιρικά* (Αθήνα 1716), 140-143· Μελέτιος, *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα. Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών και Νέων και διαφόρων επιγραφών, των εν λίθοις, και εις κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα χάριν των πολλών του ημετέρου γένους* (Βενετία 1728), τ. Α’, 39-41· Άνθιμος Γαζής, *Στοιχεία Γεωγραφίας ερανισθέντα υπό του Αρχιεπισκόπου Νικηφόρου Θεοτόκου πλείστοις δε Σημειώμασι και Σχήμασι πλουτισθέντα* (Βιέννη 1804), 65-72· Δανιήλ Φιλιππίδης – Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική* (Αικατερινή Κουμαριανού [επιμ.], Αθήνα 1988, επανέκδοση της έκδ. του 1791), 83-84.

30. Νοταράς (ό.π.), 140-141 «Εκ τής Άρκτου με τόν Ύπερβόρειον και παγώδη Ωκεανόν. Έκ τών Άνατολών χωρίζεται από τήν Άσιαν με ένα μέρος τής Μεσογείου Θαλάσσης, δηλαδή του Αιγαίου, του Έλλησπόντου, τής Προποντιδος, του Εϋξείνου, τής Μαιώτιδος Λίμνης, τών έκβολών του Τανάιδος προς αυτό τò φρούριον λεγόμενον Άζόφφ, και κατά τήν Μεσημβρινήν Γραμμήν άχρι τών έκβολών του Δουίνα ποταμού προς τò Φρούριον του Άρχαγγέλου κατά τήν Άσπρην λεγομένην θάλασσαν και Ύπερβόρειον και τιοιουτοτρόπως όσον περιέχεται προς Δυσμάς είναι τής Εϋρώπης, όσον δέ προς Άνατολάς τής Ασίας [...]».

31. Φιλιππίδης – Κωνσταντάς (Κουμαριανού) (σημ. 29), 83.

32. Νοταράς (σημ. 29), 140· Μελέτιος (σημ. 29), 39.

33. Θεοτόκης – Γαζής (σημ. 29), 65-66.

34. «Οί άνθρωποι τής Εϋρώπης είναι δραστήριοι, άνδρειοι, άγχίνοες, εις ταύτην έγεννήθησαν τόσοι Σοφοί, τόσοι Νομοθέται, τόσοι Ιατροί, τόσοι Ρήτορες, τόσοι Στρατηγοί όπου ήμέρωσαν, έμαθήτευσαν, ένίκησαν όλα τὰ επίλοιπα έθνη τής Οικουμένης με τήν δύναμιν του Νοός, τής γλώσσης, τής χειρός. Εις ταύτην έστάθησαν τὰ δύο περίφημα Βασιλεία τών Έλλήνων και τών Ρωμαίων

[...], *Στοιχεία Γεωγραφίας ερασιθέντα υπό του Αρχιεπισκόπου Νικηφόρου Θεοτόκου, Θεοτόκης – Γαζής* (σημ. 29), 142.

35. Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι Εγκυκλοπαιδεία Εμπορική* (Βενετία 1817), 221-222.

36. Φιλίππιδης – Κωνσταντάς (Κουμαριανού) (σημ. 29), 119.

37. Φιλίππιδης – Κωνσταντάς (Κουμαριανού) (σημ. 29), 118.

38. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον* (Αθήνα 1872, ανατ. 1972), 136.

39. Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Αρχείον της Κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τ. 2: 1803-1806 (Πειραιάς 1921), 105, 152, 262, 444 κ.α.

40. Davies (σημ. 2), 19.

41. Curcio (σημ. 13), 3.

42. Curcio (σημ. 13), 13-14.

43. Stuart Woolf (σημ. 3), 44, όπου η θέση του Edward Said, *Οριενταλισμός* (Αθήνα 1996) (μτφρ. από τα αγγλικά), 11· βλ. επίσης Karl Ulrich Syndram, «Der erfundene Orient in der europäischen Literatur vom 18. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts», στο: Gereon Sievernich – Hendrik Budde (επιμ.), *Europa und der Orient, 800-1900* (κατάλογος έκθεσης, Βερολίνο 28 Μαΐου - 27 Αυγούστου 1989, Berlin 1989), 324-340.

44. Yapp, «Europe in the Turkish Mirror» (σημ. 24), 147.

45. «Europa bauen» [= χτίζουμε την Ευρώπη] ονομάζεται στα γερμανικά η σειρά που ίδρυσε ο Jacques Le Goff σε συνεργασία με πέντε εκδοτικούς οίκους στο Μόναχο, την Οξφόρδη, τη Ρώμη, το Μπάρι και το Παρίσι. Στη σειρά εκδόθηκαν βιβλία με το σκοπό να δοθούν απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Ποιοί είμαστε; Από πού ερχόμαστε; Πού πηγαίνουμε; βλ. Ulrich ImHof, *Das Europa der Aufklärung* (München 1993), 6.

46. *Βίος Αδαμαντίου Κοραή* (Παρίσι 1829), νέα έκδοση στο: Κ.Θ. Δημαράς, *Αδαμαντίου Κοραή, Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του* (Αθήνα 1984), ιζ' - η'.

47. *Ερμής ο Λόγιος* ΣΤ' /16 (Βιέννη 15 Αυγ. 1816), 276.

48. Al. Papaderos, *Metakensis. Griechenlands kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos* (Meisenheim a. Glan 1970).

49. *Ερμής ο Λόγιος* ΣΤ' /21-22 (Βιέννη 1 και 15 Νοεμ. 1816), 374· Θ' /7 (1 Απρ. 1819), 243· περισσότερα, βλ. Katsiardi-Hering (σημ. 6), 50-51.

50. Hering (σημ. 21)· Cléobule Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)* (Thessaloniki 1967).

51. Emanuel Turczynski, *Die deutsch-griechischen Kulturbeziehungen bis zur Berufung König Ottos* (München 1959)· δεν κατόρθωσα να συμβουλευτώ το άρθρο του Gerhard Grimm, «Griechische Studenten an deutschen Universitäten vor 1821», στο: *Europäischer Philhellenismus. Ursachen und Wirkungen, Philhellenische Studien*, τ. I (Neuried 1989)· Ζαχαρίας Τσιφτανλής, «Οι Έλληνες φοιτητές στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και η παρουσία τους στην πανεπιστημιακή ζωή της Νεώτερης Ελλάδας (1800-1850)», *Παρνασσός* 21 (1979), 321-346· Elena Siuriur, «Die Intellektuellen aus Rumänien und den Südosteuropäischen Ländern in den deutschen Universitäten (19 Jht.)», *Revue des études sud-est européennes* 33, (1995), 83-99.

52. Ελένη Κούκκου, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης* (Αθήνα 1958)· Γεώργιος Λάιος, «Η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης (1814-1820). Νέα έγγραφα», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 12 (1965), 166-223.

53. Έμη Βαϊκούση, «Χρηστοίθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην νεοελληνική κοινωνία (18ος-19ος αι.)», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας»*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984 (Αθήνα 1986), τ. Α', 287-299.

54. Φίλιππος Ηλιού (επιμ.), *Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Αμστερνταμ* (Αθήνα 1976), λ'.

55. Δημαράς (σημ. 17).

56. Χριστίνα Κουλούρη, «Εθνικά στερεότυπα και ελληνική εθνική ταυτότητα στο σχολείο του 19ου αιώνα», στο: *Αφιέρωμα στον Πανεπιστημιακό Δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα από τους μαθητές του* (Αθήνα 1992), 330.

57. Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Δημήτριος Καταρτζής, Δοκίμια* (Αθήνα 1974), 48-51· Αδαμάντιος Κοραΐς, *Σάλπισμα Πολεμιστήριον* ([Εν Αλεξανδρεία] 1801)· Κ.Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα 1977), 82-86.

58. Μεταξύ άλλων, βλ. John Th. Kakrides, «The Ancient Greeks and the Greeks of the War of Independence», *Balkan Studies* 4 (1963), 251-264· ο ίδιος, *Οι αρχαίοι Έλληνες στη Νεοελληνική λαϊκή παράδοση* (Αθήνα 1978). Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια γόνιμη συζήτηση για την έννοια του «Ελληνισμού», βλ. επιλεκτικά: John Burke – Stathis Gauntlett (επιμ.), *Neohellenism* [= *Humanities Research Centre Monograph No 5*, Australian University [Canberra] 1992]· Vassilis Lambropoulos, *The Rise of Eurocentrism. Anatomy of Interpretation* (Princeton, New Jersey 1993)· Artemis Leontis, *Topographies of Hellenism. Mapping the Homeland* (Ithaka - London 1995), ιδίως 41-43, 68-69, 76-77· Katerina Zacharia (επιμ.), *Hellenisms: Culture, identity and ethnicity from antiquity to modernity* (Aldershot - Burlington 2008).

59. Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Απολογία. Μέρος πρώτον* (Άλκης Αγγέλου [επιμ.], Αθήνα 1976), 24 «πάντα τὰ γυμνάσια τῆς Εὐρώπης φιλοσοφοῦσι τὴν σήμερον κατὰ τὸν μέγαν Νεῦτωνα», πρβλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα* (Αθήνα 1985), 189.

60. Κιτρομηλίδης (ό.π.), 120, 152-156.

61. Για το γλωσσικό ζήτημα, βλ. Gunnar Hering, «Die Auseinandersetzungen über die griechische Schriftsprache», στο: Christian Hannick (επιμ.), *Sprachen und Nationen im Balkanraum. Die historischen Bedingungen der Entstehung der heutigen Nationalsprachen* (Wien 1987), 125-194.

62. Κ.Θ. Δημαράς (σημ. 57), 19· επίσης, *Ερμής ο Λόγιος Α΄* (Βιέννη 15 Ιουν. 1811), 191, 195-196.

63. Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου, *Ιατροφιλοσοφική Ανθρωπολογία, μεταφρασθείσα εκ του Γερμανικού, μετά προσθήκης υποσημειώσεων υπό Αναστασίου Γεωργιάδου* (Βιέννη 1801), ιε΄· πρβλ. και Κ.Θ. Δημαράς (σημ. 17), 19· παρόμοια η θέση του Στέφανου Κομηρτά: Βαγγέλης Σκουβαράς, *Ανέκδοτα αντικοραϊκά κείμενα* (ανατ. από: Έρανος εις Αδαμάντιον Κοραήν) (Αθήνα 1966), 292, 297.

64. Κ.Θ. Δημαράς (σημ. 57), 11, 19· *Ερμής ο Λόγιος Θ΄* /11-12 (Βιέννη 1 και 15 Ιουν. 1819), 495-496.

65. *Ερμής ο Λόγιος ΣΤ΄* /7 (Βιέννη 1 Απρ. 1816), 99, 98-110.

66. *Ερμής ο Λόγιος ΣΤ΄* /12 (Βιέννη 15 Ιουν. 1816), 208, Ζηνόβιος Πωπ προς τον Δημήτριο Σχινά (19 Μαΐου 1816).

67. Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού: Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες* (μτφρ. από τη γερμ. έκδοση του 1968) (Αθήνα 1997).

68. Βλ. το συλλογικό τόμο: Λουκία Δρούλια κ.ά. (επιμ.), *Προσεγγίσεις στις νοοτροπίες των Βαλκανικών λαών, 15ος-20ός αι. Οικονομικές συμπεριφορές* (Αθήνα 1988).

69. Ναθαναήλ Νεοκαισαρεύς, *Αντιφώνησις προς τον παράλογον ζήλον των από της Ευρώπης ερχομένων φιλοσόφων [...]* (Τεργέστη 1802), 37, 38, 50, εκτενέστερα για την κριτική, βλ. Vasilios Makrides, *Die religiöse Kritik am Kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821* (Tübingen 1995), 152-171, 354-360.

70. Συνθετικά και με πλούσια βιβλιογραφία για το θέμα, βλ. Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens* (München 1988 [και σε ελλ. μτφρ.]), 79-180.

71. Gunnar Hering, «Orthodoxie und Protestantismus», *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 31 (1981), 823- 874· καθώς και Podskalsky (ό.π.), 117-328.

72. Hering (σημ. 21).

73. Για τις έννοιες Ανατολής και Δύσης στην Εκκλησία, βλ. Grigorios Larentzakis, «Die Relevanz

der kirchlichen Ost-West Beziehungen für Europa Gestern-Heute-Morgen», στο: Harald Heppner – Grigorios Larentzakis (επιμ.), *Das Europa- Verständnis im orthodoxen Südosteuropa, Internationale Tagung an der Karl- Franzens- Universität, Graz, 9.-10. Nov. 1995* [= *Grazer Theologische Studien*, τ. 21 (Graz 1996)], 49-77.

74. Asterios Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821). Esquisse d'une histoire des courants idéologiques au sein du peuple grec asservi* (Thessaloniki 1982), 305-356.

75. Εμμανουήλ Γεωργιάδης, *Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Α' (Παρίσι 1880), 177 «Λοιπὸν μὴ ὀνειδίζετε τὸν βασιλεῖαν, αὐθένταις, διατὶ ὄλο τὸν πταίσιμον ἦτον εἰς τοὺς ραγιάδαις, καὶ εἰς τοὺς αὐθένταις τῆς Φραγκιάς, ἀπούπαν νὰ βοηθήσουν». Το μοτίβο απαντά και στους *Θρήνους* για την πτώση της Κωνσταντινούπολης.

76. Βιβλιάριον κατὰ Λατίνων, ἔχον ὄνομα ἐγκύκλιος ἐπιστολή γραφεῖσα παρά του σοφωτάτου κυρίου Ευγενίου συντόμως ἀριθμούσα τὰς Λατίνων μίαν πρὸς μίαν καινοτομίαν ἐκπομπεῖει [...] (Κωνσταντινούπολις 1756).

77. [Νικηφόρος Θεοτόκης], *Απόκρισις Ὀρθοδόξου τινὸς πρὸς τινὰ ἀδελφὸν ὀρθόδοξον περὶ τῆς τῶν Κατολικῶν Δυναστείας. Καὶ περὶ τοῦ τίνες οἱ Σχίσται καὶ οἱ Εσχισμένοι. Καὶ περὶ τῆς βαρβαρικῆς λεγομένης Ουνίας καὶ τῶν Ουνιτῶν καὶ περὶ τοῦ πῶς δεῖ τοὺς Ὀρθοδόξους ἀπαντᾶν τῆ τῶν Κατολικῶν τυραννία* (Halle 1775).

78. Για τα ερωτήματα περί τον αθεϊσμό, πανθεισμό και υλισμό ανάμεσα στους Έλληνες λογίους του Διαφωτισμού, βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες* (Ἀθήνα 1988)· καὶ Παναγιώτης Νούτσος, «Ὁ νεαρός Ψαλίδας καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 23 (1981), 187-214· ὁ ἴδιος, «Ὁ νεαρός Ψαλίδας γιὰ τὴ Θεία Ἀποκάλυψη», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 25 (1983), 265-286.

79. Συνοπτικά και με πλούσια βιβλιογραφία για την αντιπαράθεση της Εκκλησίας με τους εκπροσώπους του Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, βλ. Podskalsky (σημ. 70), 329-386.

80. Martin Knapp, *Enjenios Vulgaris im Einfluss der Aufklärung. Der Begriff der Toleranz bei Vulgaris und Voltaire* [= *Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie*. VI (Amsterdam 1984)]· πρβλ. Kitromilides (σημ. 2), 5-7.

81. Διδασκαλία Πατρική Συντεθείσα παρά του Μακαριωτάτου Πατριάρχου της αγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ κυρ Ανθίμου εἰς ωφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν νυν πρώτων Τυπωθείσα (Κωνσταντινούπολις 1798)· Katsiardi-Hering (σημ. 6), 62-63, ὅπου καὶ βιβλιογραφία· βλ. καὶ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες* (Ἀθήνα 1999), 278-282.

82. Ναθαναήλ Νεοκαισαρεύς (σημ. 69), 37, 38, 50: «Ὅτι ὁ μέγας κίνδυνος ψυχικῆς ἀπωλείας ἀκολουθεῖ εἰς ἐκείνους ὅπου ὑπάρχουν εἰς τὴν Εὐρώπῃ διὰ Φιλοσοφίαν. Τάχα δὲν μανθάνουσιν ἀπὸ ἄλλους, πῶς ἡ Εὐρώπη εἶναι τὸ χάος τῆς ἀπωλείας; Λέγομεν καὶ συμβουλευόμεν, ὅτι νὰ παύσουν καὶ νὰ λείψουν, ἀπὸ μίᾶς ἀπὸ τὴν Εὐρώπῃ, ἂν θέλουν νὰ μείνουν, καὶ νὰ εἶναι Χριστιανοί»· ἀναλυτικότερα, βλ. Makrides (σημ. 69), 152-171, 354-360.

83. Φίλιππος Ηλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α' : *Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Pernot (1515-1799)* (Ἀθήνα 1973), 290-300.

84. Αδαμάντιος Κοραῆς, *Ἄσμα Πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν*, 1800, 11: «[...] Τίς ἡ χρεία ἀπὸ ἄλλους;

Γᾶλλοι καὶ Γραικοὶ δεμένοι,
Μὲ φίλιαν ἐνωμένοι,
Δὲν εἶναι Γραικοὶ ἢ Γᾶλλοι,
Ἄλλ' ἐν ἔθνος Γραικογάλλοι,
Κράζοντες, «ἀφανισθήτω,
Κ' ἐκ τῆς γῆς ἐξαλειφθήτω
Ἦ κατάρατος δουλεία!
ΖΗΤΩ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ!»

85. Paschalis Kitromilides, «The last battle of the Ancients and Moderns: Ancient Greece and Modern Europe in the Neohellenic Revival», *Modern Greek Studies Yearbook* 1 (1985) 79-91· Gregory Jusdanis, *Belated Modernity and Aesthetic Culture. Inventing National Literature* (Minneapolis - Oxford 1992), 12-48.

86. Ανωνύμου του Έλληνος, *Ελληνική Νομαρχία ήτοι Λόγος περί Ελευθερίας* (1806).

87. Κ.Θ. Δημαράς (επιμ.), *Ο Ρωσαγγλογάλλος* (Αθήνα 1990).

88. Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα – Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης* (Αθήνα 1966), τ. Α΄, 111, Αλέξανδρος Υψηλάντης από το Ισμαήλιο (1 Σεπτ. 1820).

89. Δασκαλάκης (ό.π.), 177 (15 Ιαν. 1822), Διακήρυξη της Πρώτης Εθνικής Συνέλευσης της Επιδαύρου.

90. Δασκαλάκης (σημ. 88).

91. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικά Συνελεύσεις*, τ. Α΄ (Αθήνα 1971), 40.

92. Για το θέμα, βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936* (Αθήνα 2008 β΄ έκδ.) (μτφρ. από τη γερμ. α΄ έκδ. 1992), 15-276, όπου και ευρύτερη βιβλιογραφία.

93. Λιγνός (σημ. 39), τ. 7: 1821 (Πειραιάς 1926), 24 (16 Απρ. 1821).

94. Ι. Μάγερ, *Ελληνικά Χρονικά «Μεσολογγίου»: Εφημερίς εκδοθείσα κατά την πολιορκίαν του Μεσολογγίου 1824-1826*, τ. 1-2 (νέα έκδοση Αθήνα 1958)· Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα, 1821-1827*, τ. Α΄-Γ΄ (Αθήνα 1971).

95. Ιωάννης Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα*, σειρά: Αρχαία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας, επιμ. Ιωάννης Βλαχογιάννης, II, τ. 1-3 (Αθήνα 1907).

96. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Απομνημονεύματα*, σειρά: *Τετρώτη Άπαντα*, (Γ. Βαλέτας [επιμ.], Αθήνα 1958).

97. Jacques Le Goff, *Histoire et Mémoire* (Paris 1996)· Paul Ricœur, *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli* (Paris 2000).

98. Hering (σημ. 92), για τα πολιτικά κόμματα της εποχής.

99. Gunnar Hering, «Der griechische Unabhängigkeitskrieg und der Philhellenismus», στο: Alfred Noe (επιμ.), *Der Philhellenismus in der westeuropäischen Literatur 1780-1830* (Amsterdam - Atlanta), GA 1994, 17-72.

100. Λιγνός (σημ. 39), τ. 4: 1810-1812 (Πειραιάς 1923)· τ. 5: 1813-1817 (Πειραιάς 1924) και τ. 6: 1818-1821 (Πειραιάς 1925).

101. Λιγνός (σημ. 39), τ. 5: 1813-1817, 136-137, 164, 192, 327.

102. Λιγνός (σημ. 39), τ. 8: 1822 (Πειραιάς 1927), 619.

103. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (California 1994), 6, όπου λόγος για τη «Φιλοσοφική Γεωγραφία» και τη διάκριση ανάμεσα στην «Eastern Europe» και την «European Orient».

104. Katsiardis-Hering (σημ. 6), σποραδικά.

105. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασης* (Αθήνα 1859), τ. Β΄ (νέα έκδοση με επιμ. Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη [Αθήνα 1963]), 296.

106. Θα ξεφεύγαμε από τα όρια αυτής της μελέτης αν επεκτείναμε τη συζήτηση γύρω από τον Οριενταλισμό με αφορμή το βιβλίο του Edward Said, *Orientalism*, σημειώνω μόνο το: Φωτεινή Τσιμπρίδου – Δημήτρης Σταματόπουλος (επιμ.), *Οριενταλισμός στα όρια. Από τα οθωμανικά Βαλκάνια στη σύγχρονη Μέση Ανατολή* [= *Επιστημονική Βιβλιοθήκη*, Αθήνα 2008].

107. *Αρχαία Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικά Συνελεύσεις*, τ. Α΄ (Αθήνα 1971), 40.

108. Θεόδωρος Κολοκοτρώνης (σημ. 96), τ. Α΄ (Αθήνα 1851), 3.

109. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832. Αι Εθνικά Συνελεύσεις*, τ. Α΄, 553, συστατικό της Γ΄ Εθνικής Συνέλευσης προς Φιλελληνικές οργανώσεις για να βοηθήσουν σπουδάζοντες νέους, 1827.

110. Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα, διά να χρησιμεύσωσιν εις την ελληνικήν ιστορίαν* (Αθήνα 1851), τ. Α΄, 64 (1821).
111. Φιλήμων (σημ. 105), 79.
112. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τ. Α΄, 143.
113. *Ιστορικόν Αρχαίον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου [= Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνών Ε΄/4, Αθήνα 1971]*, 52.
114. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τ. Β΄, Δ΄ εν Άργει Εθνική Συνέλευσις (Αθήνα 1973), 607.
115. Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828* (Αθήνα 2002), 121 κ.εξ.
116. *Κώδιξ των Νόμων*, Φυλλάδιον Α΄ (Εκ της εν΄Υδρα τυπογραφίας 1824), 11.
117. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832: «Λυτά Έγγραφα» Α΄ και Β΄ Βουλευτικής περιόδου*, τ. Ε΄ (Αθήνα 1981), 8-9, Το Υπουργείο των Εσωτερικών προς τους κατοίκους των νήσων του Αιγαίου Πελάγους (3.5.1822)· παρόμοια, βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832: «Λυτά Έγγραφα» Α΄ και Β΄ Βουλευτικής περιόδου*, τ. Β΄ (Αθήνα 1977), 426, (1824)· *Ιστορικόν Αρχαίον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, (σημ. 113), τ. Ε΄/4, 1052 (1824).
118. Μάγερ, *Ελληνικά Χρονικά «Μεσολογγίου»* (σημ. 94), αρ. 57 (12.7.1824), 4.
119. Διαμαντούρος (σημ. 115), 128.
120. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τ. Α΄, 40 (15.1.1822).
121. Φιλήμων (σημ. 105), (Αθήνα 1859, νέα έκδοση 1963), τ. Α΄, 314.
122. Ariane Chebel d'Apollonia, «European Nationalism and European Union», στο: Pagden (σημ. 6), 175.
123. Παρατίθεται στο: Chebel d'Apollonia (ό.π.).
124. Anthony Pagden, «Europe: Conceptualizing a Continent», στο: Pagden (σημ. 6), 37.
125. Λιγνός (σημ. 39), τ. 8: 1822 (Πειραιάς 1927), 619.
126. Λιγνός (σημ. 39), τ. 7: 1821, 30-31, έκκληση των κατοίκων της Ύδρας προς Δυτικούς Χριστιανούς (1821).
127. Σπυριδών Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ΄ (Λονδίνο 1862, νέα έκδοση Αθήνα 1978), 17 (22.8.1822), έκκληση προς τους συγκεντρωμένους Δυνατούς στη Βερόνα.
128. Φιλήμων (σημ. 105), τ. Γ΄, 5-6.
129. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα* (ό.π.), τ. Β΄, (1852), 302.
130. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 8: 1827 [= *Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχαίων του Κράτους* 6, Κωνσταντίνος Α. Διαμάντης (επιμ.), Αθήνα 1967], 301.
131. I.K. Hassiotis, «Eastern Europe in the early Plans for European Unification (15th-17th centuries)», στο: Chrysos – Kitromilides – Svolopoulos (σημ. 4), 185.
132. Hassiotis (ό.π.), 180-189.
133. Προφανώς δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός του Pagden (σημ. 124), 34 «that the fact that the undeniably Christian adherents of Greek Orthodoxy had for long been under ottoman rule and thus fully absorbed into Asia». Η αυτονομία της Ορθόδοξης Εκκλησίας εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και η λειτουργία της και εντός της βενετοκρατούμενης ελληνικής Ανατολής απέτρεψαν φυσικά την από την Ασία απορρόφησή της, με ό,τι αόριστο και αν σημαίνει αυτός ο ισχυρισμός του!
134. Chebel d'Apollonia (σημ. 122), 181.
135. Φιλήμων (σημ. 105), 79, Προκήρυξη Αλέξανδρου Υψηλάντη (24.2.1821).
136. *Ιστορικόν Αρχαίον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου* (σημ. 113), Ε΄/1, 184, Κωνσταντίνος Πολυχρονιάδης (Πίζα) προς τον Γεώργιο Πραϊδή (Βραχώρι).
137. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου* (σημ. 130), τ. 8.

138. Λιγνός (σημ. 39), τ. 7: 1821, 24, 110, 205.
139. Ελευθέριος Πρεβελάκης (επιμ.), *Γεωργίου Ψύλλα, Απομνημονεύματα του Βίου μου* (Αθήνα 1974), 80 (1822).
140. Φιλήμων (σημ. 105), 81, προκήρυξη Α. Υψηλάντη (24.2.1821)· βλ. επίσης Λιγνός (σημ. 39), 342 (1821), «τα κατορθώματα του Γένους μας είναι υποκείμενον του θαυμασμού και της καθημερινής ομιλίας των Ευρωπαίων»· βλ. επίσης Λιγνός (ό.π.), τ. 8: 1822, 209.
141. Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, 13 (1821).
142. Λιγνός (σημ. 39), τ. 8: 1822, 257, 549.
143. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκατάστασως της Βασιλείας, Γ΄ Βουλευτική Περίοδος 1824-1826, Πρακτικά του Βουλευτικού Σώματος*, τ. Δ΄ (Αθήνα 1973), 89, 1825.
144. *Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου* (σημ. 113), Ε΄/1, 354, (1822)· Ε΄/2 (Αθήνα 1965), 205, 1822.
145. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832: «Λυτά Έγγραφα» της Α΄ και Β΄ Βουλευτικής Περίοδου*, τ. Γ΄ (Αθήνα 1976), 115 (1823)· βλ. επίσης τ. Δ΄, 253-258.
146. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832* (ό.π.), 5, αρ. 1, 288 (1822).
147. *Αρχαίο Εμμανουήλ Ξάνθου*, (Αθήνα 2000), τ. Β΄, 288-289 (1825).
148. Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο Ιερός των Ελλήνων αγών* (Αθήνα [1873], νέα έκδοση Εμμ. Πρωτοψάλτης [επιμ.], Αθήνα χ. χρ.), τ. Α΄, 145.
149. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 6 [= *Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους*, αρ. 4, Αθήνα 1966], 303 (1822).
150. *Εφημερίς Αθηνών* 55 (14 Απριλ. 1825), στο: Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα. Χειρόγραφας Εφημερίδες 1821-1822, Σάλπιγξ, Εφημερίς 1821, Αθηνών 1824-1826* (Αθήνα 1971), 140.
151. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τ. Β΄, 518.
152. Λιγνός (σημ. 39), τ. 7: 1821, 5.
153. Μακρυγιάννης, *Απομνημονεύματα* [= *Αρχαία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας*, Ιωάννης Βλαχογιάννης (επιμ.), (Αθήνα 1907), Β΄, τ. 1, 186-187 (1826), τ. 2, σ. 7, 11 (1828), 14, 15-16, 100-104].
154. *Wir, nicht Ich. Memoiren General Iannis Makryjannis (1797-1864)* (Αθήνα 1987), 433 εικ. 1. Για την ιδεολογική εξήγηση όλων των εικόνων από τη συνεργασία Μακρυγιάννη – Ζωγράφου, βλ. Γιώργος Πετρής, *Μακρυγιάννης – Παναγιώτης Ζωγράφος. Δοκίμιο εικονολογικό* (Αθήνα 1975), ιδίως 58-59, 112-115, 123-127, 185-190.